

Η ΕΚΘΕΣΗ ΤΟΥ ΔΟΥΚΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΝΤΟΛΦΙΝ ΒΕΝΙΕΡ (1610)

Ἡ ἐκθεσὶ τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης Ντολφίν Βενιέρ τοῦ 1610, ποὺ δημοσιεύω παρακάτω, ἔχει ἀρκετὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Κρήτης στὴν περίοδο αὐτή. Ὅλες οἱ ἐκθέσεις τῶν Γενικῶν Προβλεπτῶν καὶ τῶν Δουκῶν, παρ' ὅλο ποὺ ἔχουν τὸν ἴδιο περίπου σκελετό, γιὰτὶ μιλοῦν γιὰ τὰ ἴδια σχεδὸν ζητήματα, δίνουν καινούρια, ἄγνωστα μέχρι σήμερα, ἱστορικὰ στοιχεῖα.

Ἡ ἐκθεσὶ τοῦ Βενιέρ στὴν ἀρχὴ κάνει μιὰ ἱστορικὴ εἰσαγωγή, σχετικὰ μὲ τὴν ἴδρυσή καὶ τὴ διοικητικὴ ὁργάνωσή τοῦ «Βασιλείου τῆς Κρήτης»: ἂν καὶ ἀναφέρεται σὲ γεγονότα γνωστὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες ἱστορικὲς πηγές, ἔχει τὴ σχετικὴ τῆς ἱστορικῆς ἀξία. Ἀναφέρει ποῦς ἦταν ὁ πρῶτος Δούκας τῆς Κρήτης, ποιά ἦταν τὰ χρονικὰ ὅρια τῆς θητείας του, πόσους σύμβουλους εἶχε, πότε ἰδρύθηκε ἡ ὑπηρεσία τοῦ Καπετάνιου καὶ τῶν Ρετούρηδων. Μιλεῖ ἐπίσης γιὰ τὶς ἀποικίες ποὺ ἔστειλε ἡ Βενετία στὴν Κρήτη ὥς καὶ γιὰ τὴν ἐπανάστασή τοῦ Ἀγίου Τίτου καὶ τὴν καταστολή της ἀπὸ τὸν Ντὰλ Βέρμε.

Σχετικὰ μὲ τὴ Δικαιοσύνη ἀναφέρει πῶς καὶ ἀπὸ ποιоὺς ἀπονέμεται. Ἐξαιρεῖ τὴν καθιέρωση τοῦ ἀξιώματος τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτῆ ποὺ «σὲ περίπτωσιν ἀνάγκης θὰ παίξει σπουδαῖο ρόλο».

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ περιγραφὴ τῆς σιτοδείας ποὺ παρουσιάστηκε στὴν περίοδο τῆς ὑπηρεσίας του καὶ ἡ προσπάθειά του νὰ τὴν ἀντιμετωπίσει πηγαίνοντας ὁ ἴδιος στὴ Μεσαρὰ γιὰ νὰ βρεῖ σιτάρι! Καὶ τὸ κεχρὶ (κέγχρος panicum) μᾶς πληροφορεῖ καὶ ὁ Βενιέρ ὅτι χρησιμοποιοῦνταν γιὰ ἀρτοποιίη τὴν ἐποχὴ ἐκείνη¹. Παρακάτω συνιστᾷ νὰ γίνουν ἱπποκίνητοι μύλοι γιὰ τὸ ἄλεσμα τῶν σιτηρῶν, γιὰ τοὺς μῆνες Σεπτέμβρι καὶ Ὀκτώβρι, ποὺ δὲν φυσοῦν ἄνεμοι καὶ δὲν ὑπάρχουν τρεχάμενα νερά καὶ οἱ ἀνεμόμυλοι καὶ οἱ ὑδρόμυλοι δὲν μποροῦν νὰ ἐξυπηρετήσουν τὶς σχετικὲς ἀνάγκες².

¹) Βλ. σχετικὰ Σ. Γ. Σ π α ν ά κ η, Μνημεῖα Κρητικῆς Ἱστορίας τ. II, Ἱεράκλειο 1960, σ. 77 καὶ 79 καὶ τ. III (ἀνέκδοτος).

²) Ἡ ἄλλη ἐκθεσὶ (τοῦ Filippo Pasqualigo τοῦ 1594) μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὰ σιτηρὰ τοῦ Χάντακα ἀλέθονταν στοὺς νερόμυλους τοῦ Ἀλμυροῦ καὶ σὲ κάμποσους ἀνεμόμυλους, ποὺ βρίσκονταν στὸ Μαρουλά (τὴ σημερινὴ Χρυσόπηγὴ-Πόρο) καὶ στὸν Κατσαμπά. Χρησιμοποιοῦνταν ὁμως γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ καὶ χερόμυλοι. Βλ. Σ. Σ π α ν ά κ η, ὁ.π., τ. III.

Ἀναφέρει ἔπειτα γιὰ τὸ Στρατὸ (μιλίτσια) τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζει «*ἄχρηστο*», ἀφοῦ καὶ αὐτοὶ οἱ σκοποὶ ἐγκαταλείπουν τὴν ὑπηρεσία τους· γιὰ τὸν ντόπιο στρατὸ (τοὺς «*τσέρνιντε*») ποὺ κι αὐτὸ τὸν θεωρεῖ μικρῆς ἀξίας· γιὰ τὶς ἀγγαρεῖς, οἱ ὁποῖες πρέπει νὰ ἐκτελοῦνται προσωπικὰ ἀπὸ τὸ λαὸ καὶ ὅχι νὰ πληρώνονται σὲ χρήμα· γιὰ τὸ φεουδαλικὸ ἱππικόν, τὸ ὁποῖο ἐπίσης θεωρεῖ «*ὀλωσδιόλου ἄχρηστο*», γιατί λείπει ἡ ἄσκησή του, ἐνῶ τὸ μισθοφορικὸ εἶναι ἀνώτερο· γιὰ τὸν ἐξοπλισμὸ τῶν κατέργων, ὅπου κάνει τὴ σύσταση νὰ γίνεται ἡ στρατολογία τῶν κατεργάρηδων τὸ Φλεβάρη ποὺ πεινᾷ ὁ λαὸς καὶ εὐκόλα προσέρχεται σ' αὐτὴ τὴ στρατολογία· γιὰ τὴν κατάστασι ποὺ βρίσκονταν τότε τὰ τεῖχη σὲ μερικὰ σημεῖα⁸⁾· γιὰ τὴν ὕδρευσι τοῦ Χάντακα, τὴν κατασκευὴ τῶν δεξαμενῶν τοῦ Ἀγ. Γεωργίου — οἱ ὁποῖες γέμιζαν ἀπὸ τὰ νερὰ τῶν δρόμων — καὶ τὶς κρήνες τοῦ Ἀγίου Σαλβαντόρ καὶ τῆς Λόντζας· γιὰ τὴν κατάστασι τοῦ Castello al Mare (Κοῦλε) καὶ τοῦ λιμανιοῦ καὶ γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἀσφάλειας τοῦ Βασιλείου.

Τὸ πρωτότυπο τοῦ δημοσιευόμενου ἐγγράφου βρίσκεται στὸ Archivio di Stato di Venezia (V.A.S.), Relazioni LXXXI, Relazione di Dolfin Venier.

⁸⁾ Φαίνεται πὼς δὲν εἰσακούστηκε ἡ σύστασι τοῦ Βενιέρ, γιατί, ὕστερα ἀπὸ εἴκοσι περίπου χρόνια, ὁ Φρ. Μοροζίνι ἀναφέρει στὴν ἐκθέσὶ του ὅτι τὸ μέρος «*ἀπὸ τὴν Πύλῃ τοῦ Δερματὰ μέχρι τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέα μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀνοιχτό, σχεδὸν ὀλωσδιόλου...*». Βλ. Σ. Σ π α ν ᾱ κ η, ὅ.π., τ. II σ. 26.

1610 a 9 GENARO

RELATION

DE s. DOLFIN VENIER RITORNATO DI DUCA DI CANDIA,

Sermo P(ri)n(ci)pe

Tra le altre chiarissime osservazioni dell' ottimo, et esemplare governo di questa Serma Patria degnamente, è da imitarsi l' invecchiato, et ben instituto ordine che li Rappresentanti dopo ritornati dalli carichi loro, debbano riferire a piedi della Sertà V[ost]ra, tutto quello, che possono stimar opportuno alla sua utilità.

Il che eseguendo io Dolfin Venier nel mio presente ripatriare dal Regimento di Duca del suo Regno di Candia per supplire non solo all' obbligo mio naturale, ma a quel zelo, che vive in me verso il publico benefittio ho proposto di discorrere brevemente, così intorno a quanto spetta al supplimento del mio carico, come circa le cose che giudico bisognose di consideratione, et di rimedio, le quali saranno distinte nell' infrascritti capi, come quello, che mi somministra il mio debole giuditio per ogni necessaria provisione.

1610 ΣΤΙΣ 9 ΤΟΥ ΓΕΝΑΡΗ

ΕΚΘΕΣΗ

ΤΟΥ κ. ΝΤΟΛΦΙΝ ΒΕΝΙΕΡ, ΤΕΩΣ ΔΟΥΚΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Γαληνότητε Ἡγεμόνα,

Ἀνάμεσα στ' ἄλλα λαμπρότατα ἔθιμα τοῦ ἄριστου καὶ ὑποδειγματικοῦ Κράτους τῆς Γαληνότηατος τούτης Πατρίδας ἀξιολύμητο εἶναι τὸ παλιὸ καὶ καλὰ καθιερωμένο ἔθιμο, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο οἱ ἀντιπρόσωποι ὀφείλουν, ἅμα ἐπιστρέφουν ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία τους, νὰ ἀναφέρουν ταπεινὰ στὴ Γαληνότητά Σας κάθε τι ποῦ, κατὰ τὴν κρίση τους, ἀξίζει νὰ σὰς ἀναφέρουν.

Τοῦτο ἐκτελώντας κι ἐγώ, ὁ Ντόλφιν Βενιέρ, ποὺ ξαναγύρισα τώρα στὴν Πατρίδα ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία τοῦ Δούκα στὸ Βασίλειό Σας στὴν Κρήτη, ὄχι μόνο γιὰ νὰ εκπληρώσω τὴ φυσικὴ υποχρέωσή μου, μὰ καὶ γιὰ νὰ ἱκανοποιήσω τὸ ζῆλο ποὺ ἔχω γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ δημόσιου συμφέροντος, ἔχω σκοπὸ νὰ μιλήσω μὲ λίγα λόγια, τόσο γιὰ διὰ ἀφορὰ τὰ ζητήματα τῆς ὑπηρεσίας μου ὅσο καὶ γιὰ τὰ πράγματα ἐκεῖνα, ποὺ κρίνω πὼς εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξεταστοῦν καὶ νὰ θεραπευτοῦν. Ὅλ' αὐτά, ὅπως καὶ ἐκεῖνα ποῦ, κατὰ τὴν ἀσθερικὴ κρίση μου, ἔχουν ἀνάγκη νὰ μελετηθοῦν, θὰ τὰ πραγματευτῶ στὰ παρακάτω κεφάλαια.

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ Δ.

31

Et perche dovendossi introdurre il principio del carico del Duca è a proposito ritrovar alcuna cosa dell'origine di quella dignità con le sue circostanze, ancor che dalli ssri miei Precessori ne sarà statto fatto sin quà più maturo discorso.

Dopo che dell'anno 1204: 12 Agosto, al tempo del Sermo Dose Dandolo, il Regno di Candia prevene in poter della Sertà V(ost)ra comprato da Don Boniffatio Marchese di Monferrato per mille march. d'argento, et per tanta possessione in Italia, che li rendesse ogn'anno perperi dieci mille d'oro, del 1207 l' Illmo sigr Giacomo Thiepolo, che fu poi P(ri)n)ci)pe di gloriosa memoria, vi fu mandato Duca la prima volta, et continuò in quel governo per anni sette;

Questo tempo in altri sucessori fu ristretto in anni tre insino all'anno 1226, et dall'hora in dui, secondo camina tutta via anco al presente Del 1363: 17 Settembre fù instituito il carico di Capo per la cura della militia, et del 1419 aggiunto anco per

Καί, ὄντας ὑποχρεωμένους ν' ἀρχίσω ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τοῦ Δούκα, ταιριάζει ν' ἀναφέρω κάτι γιὰ τὴν ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ ἀξιωματοῦ μαζί μὲ τὰ περιστατικά του, ἃν καὶ οἱ κ.κ. προκάτοχοί μου θὰ ἔχουν μιλήσει μέχρι σήμερα πὺδ τέλεια.

1. — Ἱστορικὴ εἰσαγωγὴ γιὰ τὴν ἵδρυση καὶ τὴν ὀργάνωση τοῦ Βασιλείου.

Ἀφοῦ τὸ 1204, στὶς 12 τοῦ Αὐγούστου, τὴν ἐποχὴ τοῦ Γαληνότατου Δόγη Νιάντιλο, τὸ Βασίλειο τῆς Κρήτης ἀγοράστηκε ἀπὸ τὸ Ντὸν Μπονιφάτιο, μαρκήσιο τοῦ Μονφεράτιο, χίλιες ἀργυρὲς μάρκες καὶ ἄλλες κτήσεις στὴν Ἰταλία, πὺδ τοῦ ἀπόδιδαν 10000 χρυσὰ ὑπὲρ-πυρὰ τὸ χρόνο, πέρασε στὴν ἐξουσία τῆς Γαληνότητάς Σας. Τὸ 1207 ὁ ἐκλιμπρότατος κ. Ἰάκωβος Τιέπολο, πὺδ ἔγινε Ἡγεμόνας ἔνδοξης μνήμης, στάλθηκε ἐκεῖ γιὰ πρώτη φορὰ Δούκας, ὅπου ὑπηρέτησε ἐπὶ χρόνια⁴.

Ἡ χρονικὴ αὐτὴ περίοδος περιορίστηκε στοὺς ἄλλους διαδόχους σὲ τρία χρόνια μέχρι τὸ ἔτος 1226 καὶ ἀπὸ τότε κ' ἔπειτα σὲ δύο, ὅπως ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι καὶ μέχρι σήμερα. Ἀπὸ τὸ 1363, 17 Σεπτεμβρίου, καθιερώθηκε ἡ ὑπηρεσία τοῦ Καπετάνιου, γιὰ νὰ φροντίζει γιὰ τὸ Στρατό, καὶ ἀπὸ τὸ 1419 ὀρίστηκε καὶ σὰν βοηθὸς τοῦ Δού-

⁴) Ὁ Ξανθουδίδης ἀναφέρει ὅτι ὁ Τιέπολο ἦλθε στὴν Κρήτη στὰ 1210 ἢ 1211, τότε πὺδ κυριάρχησε στὸ νησί ἢ Βενετία. Βλ. Σ. Ξανθουδίδης: Ἡ Ἑνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν, Ἀθῆναι 1939, σ. 7.

compagno al Duca nel sollecitare, et scuoder li danari della Camera, et vene la prima volta la bona memoria del Clarissimo Sigr. Zuanne Zane.

Al primo Duca furono datti quattro Conseglieri, due per resciedere appresso di lui, et li due altri, l'uno per la Città di Rettimo; et l'altro della Canea fin tanto, che alla molta prudenza della Sertà V(ost)ra piacque per opportuni rispetti eleggiervi Rettori; li quali però sempre, che il Duca capita in alcuna di esse Città subentrano per suoi Consiglieri; mantenendosi nella sua pristina superiorità assoluta di tutto il Regno, per la cui conservatione, et stabilimento, et per metter qualche freno a quei Popoli, che nella mutatione del governo cominciavano riuscir inquietti, et molesti, sussitando disordini importantissimi, del 1212 la Sertà V(ost)ra stimò, che fosse bene mandarvi una Collonia di Nobili, con quella ampiezza di autorità, che voglio tralasciar di commemorare per esser riposta vivamente nel sapientissimo seno dell' Eccze VV.

Mà alcuni di loro fatti seditiosi, et insolenti, diedero causa, che fù mandato il General del Verme Veronese, per opprimerli,

κα, γιὰ νὰ φροντίζει γιὰ τὴν πιὸ γρήγορη εἰσπραξη τῶν χρημάτων τοῦ Δημοσίου· καὶ σὰν τέτιος διορίστηκε γιὰ πρώτη φορὰ ὁ ἐκλαμπρότατος ἀειμνήστος κ. Ἰωάννης Τζάνε.

Στὸν πρῶτο Δούκα δόθηκαν τέσσερις σύμβουλοι, οἱ δυὸ γιὰ νὰ ἐδρεύουν κοντὰ του κι οἱ ἄλλοι δυὸ γιὰ νὰ ἐδρεύουν ὁ ἓνας στὸ Ρέθυμνο καὶ ὁ ἄλλος στὰ Χανιά· ὥσπου εὐαρεστήθηκε ἡ σοφότητι Γαληνότητά Σας νὰ ἐκλέξει γιὰ τίς πόλεις αὐτὲς τοὺς ρετούρηδες, σύμφωνα μὲ τίς τότε ἀπαιτήσεις. Οἱ ρετούρηδες αὐτοί, ὅταν ὁ Δούκας πηγαίνει σὲ καμιὰ ἀπὸ τίς πόλεις τοῦτες, γίνονται σύμβουλοί του· διατηρεῖ ὁμως τὴν ἀρχικὴ ἀπόλυτη ἐξουσία του σ' ὁλόκληρο τὸ Βασίλειο. Γιὰ τὴ διατήρηση καὶ τὴ σταθεροποίηση τοῦ Βασιλείου αὐτοῦ καὶ γιὰ νὰ βάλει κάποιον χαλινάρι σ' ἐκεῖνο τὸ λαό, ποὺ ὅταν ἄλλαζε ἡ Κυβέρνηση ἀρχίζει νὰ γίνεται ἀνυπότακτος καὶ ἐνοχλητικὸς, προκαλώντας σοβαρότατες ταραχές, ἡ Γαληνότητά Σας ἀποφάσισε νὰ στείλει μιὰ ἀποικία ἐγγενῶν τὸ 1212, μὲ τὴν ἐδρύτατη ἐκείνη ἐξουσία, ποὺ παραλείπω ν' ἀναφέρω, γιατί ἔχει χαραχτεῖ ζωηρότατα στὴν καρδιά τῶν ἐξοχότητων Σας.

Μὰ μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἔγιναν στασιαστὲς καὶ θρασεῖς κ' ἔδωκαν ἀφορμὴ νὰ σταλεῖ ὁ στρατηγὸς Ντάλ Βέρμε Βερονέζε^{*)}, γιὰ νὰ τοὺς κα-

*) Ὁ Ἀγαθὰγγελος Ξηρουχάκης τὸν ἀποκαλεῖ «νέον Μέτελλον». Βλ. Ἀγ.

come fecce, di che se ne fà publica commemoratione, con apparato di un giardino in Piazza, il quale all'uscir che fa il Duca quella mattina di Palazzo, viene dal Populo levato in un ponto.

Fù poi del 1222 rinovata la Collonia, con quelle famiglie, che hora sono in essere, se bene diminuita assai al presente, si per esser mancate molte di esse, come per esserne buona parte venute a ripatriare, et altre per negligenza, et povertà ridotte alle Ville, mutata la conditione, sono divenuti poveri Contadini, in modo che nel consiglio, che si fecce nel mezzo del mio Reggimento appena n'intervennero trenta in circa, ma ben settanta, e

θυποτάζει, ὅπως καὶ ἔκαμε. Γιὰ τὴν καταστολὴ αὐτὴ γίνεται δημόσια τελετὴ, μὲ τὴν προετοιμασίαν ἑνὸς κήπου στὴν Πλατεία. Ὁ κήπος αὐτοῦ σηκώνεται ἀπὸ τὸ λαὸ σὲ μιὰ στιγμή ὅταν, ἐκεῖνο τὸ πρωῒ, βγαίνει ἀπὸ τὸ Παλάτι ὁ Δούκας⁶.

Ἡ ἀποικία ἀνανεώθηκε ἔπειτα τὸ 1222⁷ μὲ τὶς οἰκογένειες ἐκεῖνες ποὺ βρίσκονται ἐκεῖ ἀκόμη καὶ τώρα, παρ' ὅλο ποὺ ἔχουν ἐλαττωθεῖ ἀρκετὰ σήμερα, γιατί πολλές ἀπ' αὐτὲς ἐσβυσαν, ἀρκετὲς γύρισαν στὴν πατρίδα καὶ ἄλλες, ἀπὸ ἀναμελεία καὶ φτώχεια, κατάντησαν στὰ χωριά, ἄλλαξαν ἐπαγγέλματα καὶ ἔγιναν φτωχοὶ χωρικοί. Ἔτσι, στὸ Συμβούλιο ποὺ συγκλήθηκε στὰ μέσα τῆς θητείας μου, παραβρέθηκαν μόλις τριάντα περίπου ἀπ' αὐτοὺς, ἐνῶ ἀπὸ τοὺς κρητικούς παραβρέ-

Ξηροουχάκη, Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος, Τεργέστη 1908, σ. 46. Καὶ ὁ Πετράρχης λέγει ὅτι: «τοὺς μὲν ἐχθροὺς κατὰ τὴν μάχην τὸν δὲ Μέτελλον κατὰ τὴν ταχύτητα ἐνίκησεν». Βλ. Petrarca opera, IV De Rebus senilibus καὶ ἐπιστολαὶ VIII.

⁶) Δὲν μπορῶ νὰ καταλάβω ἀκριβῶς τί θέλει νὰ πεῖ ἐδῶ τὸ κείμενο. Γεγονὸς εἶναι ὅτι γιὰ τὴ μεγάλη σπουδαιότητα ποὺ εἶχε γιὰ τὴ Βενετία ἡ καταστολὴ τῆς Ἐπανάστασης τοῦ Ἀγ. Τίτου—γιὰ τὴν ὁποία πρόκειται ἐδῶ—καὶ γιὰ αἰώνια μνήμη τῆς νίκης ἡ 10ῃ τοῦ Μάη καθιερώθηκε μὲ θέσπισμα τοῦ Δούκα Πέτρου Μοροζίνι σὰν μέρα ἐθνικῆς χαρᾶς καὶ γινόταν ἐπίσημη εὐχαριστήρια δοξολογία, λιτανεία, καὶ δημόσιες εορτὲς καὶ ἱππικοὶ ἀγῶνες. Τότε διακοσμοῦσαν ἀσφαλῶς τὴ δημόσια πλατεία μπροστὰ στὸ δουκικὸ παλάτι μὲ πράσινους κλάδους δέντρων, πρᾶγμα ποὺ δικαιολογοῦσε ἡ ἐποχὴ (10 τοῦ Μάη), μὲ μυρτιές καὶ βάρια—ὅπως γίνεται καὶ σήμερα—καὶ αὐτὸ ἴσως ὀνομάζει giardino ὁ Βενιέρ. Τὴ διακόσμηση αὐτὴ περιγράφει ἕνα κείμενο τῆς ἰδίας ἐποχῆς (1600): «La veille de ses festes on ornoit magnifiquement le Palais de tapisseries, de rameaux de mirthe et d'orangers, desquels on faisoit de trophées...». Βλ. Justinian Jerosme, La description et histoire de l'isle de Scios (sine loco) M.D.VI (data erata: la stampa essendo del principio del 1600).

⁷) Ἀποικίες, ὅποσδήποτε μεγάλης κλίμακας, ἔστειλε στὴν Κρήτη ἡ Βενετία τὸ 1211, τὸ 1222, τὸ 1233 καὶ τὸ 1252.

più Cretensi, cose di pensiero importante a chi è geloso della conservatione di un membro principalissimo di questa Reppublica, se bene io giudico tutti coloro di animo assai quietto, non sò se per instinto proprio, o pure per il rimorso, che si vedono di Fortezze, et Militia, onde forse non si manifestino in loro propositi stravaganti, mancando il modo di poterli nutrire, con niun favorevole progresso;

È ben vero, che quelli della Canea si sono fatti molto scandalosi, et di pochissimo rispetto, non solamente verso li Rettri; ma anco verso li superiori di essi, se bene al presente hanno il Seg^r. Benetto da ca da Pesaro Gentilluomo di gran stima, et conforme in tutto alla mente della Ser^{ta} V(ost)ra, et al bisogno.

Viene raccordato da molti, che per le continue occupationi di quel Rettore, fosse a proposito di aggiungere un Prouvre, che havesse carico di militie, Fortezze, Camera, Arsenale, Fabriche, et ultre, al che se ben non dissento, tutta via quando non piacessero alla Ser^{ta} V(ost)ra, nuovi titoli, e nuove spese, crederei che per sollevamento del Rettore, et per mettere qualche regola alla Città che ha, et è per haverne molto bisogno, essendo ridotta in parte

ἦσαν περισσότεροι ἀπὸ ἑβδομήντα ζητήματα ποὺ μποροῦν ν' ἀπασχολήσουν σοβαρὰ τὴ σκέψη ἐκείνου, ποὺ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ διατηρηθεῖ ἓνα μέλος σπουδαιότατο τῆς Δημοκρατίας αὐτῆς, παρ' ὅλο ποὺ ἐγὼ θεωρῶ ὅλους ἐκείνους (τοὺς κρητικούς) ἀρκετὰ φιλήσυχους, ἂν καὶ δὲν ξέρω ἀπὸ τὴ φύση τοὺς εἶναι τέτιοι, ἢ ἀπὸ φόβο ἐπειδὴ βλέπουν τὰ φρούρια καὶ τὸ στρατὸ καὶ γι' αὐτὸ ἴσως δὲν ἐκδηλώνονται σ' αὐτοὺς παράλογα αἰσθήματα, ἀφοῦ λείπει ἡ δυνατότητα νὰ μπορέσουν νὰ τὰ τροφοδοτήσουν μὲ κάποια εὐνοϊκὴ πρόοδο.

Εἶναι ἀλήθεια πὼς οἱ κάτοικοι τῶν Χανιῶν ἔχουν γίνει πολὺ ταραχοποιοὶ καὶ ἐλάχιστα σέβονται ὅχι μόνο τοὺς ρετούρηδες, μὰ καὶ αὐτοὺς τοὺς ἀνώτερους, παρ' ὅλο ποὺ σήμερα ἔχουν τὸν κ. Μπενέτο ἀπὸ τὴ γενιά τῶν Πεζάρων, ἐγγενῇ μὲ μεγάλη ἐκτίμηση καὶ σύμφωνο σ' ὅλα μὲ τὶς ἀπόψεις τῆς Γ' αὐθιότητάς Σας καὶ τὶς περιστάσεις.

Πολλοὶ ἔχουν τὴ γνώμη πὼς πρέπει νὰ διοριστεῖ ἓνας προβλεπτής ποὺ νὰ ἔχει δικαιοδοσία στὸ Στρατό, τὰ φρούρια, τὰ οἰκονομικά, τὸ ναυπηγεῖο, τὰ δημόσια ἔργα κλπ., γιὰτὶ ὁ ρετούρης ἐκεῖνος εἶναι συνεχῶς ἀπασχολημένος. Παρ' ὅλο ποὺ στὸ ζήτημα αὐτὸ δὲν ἔχω ἀντίθετη γνώμη, ἂν ἡ Γαληνότητά Σας δὲν θέλει νὰ δημιουργήσῃ καινούργιους τίτλους καὶ καινούργιες δαπάνες, νομίζω πὼς, γιὰ ν' ἀνακουφιστεῖ ὁ ρετούρης καὶ νὰ μπεῖ κάποια τάξη στὴν πόλη, ποὺ ἔχει καὶ θὰ ἔχει

Calergia, Murmura, et Chiozza li casi gravi di tutto il Regno s' intendessero immediate divoluti al Consiglio del Duca, con l'intervento delli S.S. Capo Grande, Provr G[e]n[er]ale, Consiglieri, et con il rito del Conso di X, come sono quei suditi della Città di Candia, che forse ne hanno manco bisogno. Dissi di tutto il Regno, perche nella provisione che fosse per farsene non venisse a scoprirsi, che questo fosse principalmente per rispetto della Canea, et a fine che gl' altri abitanti del Regno procedessero in tutte le cose con quel riguardo, che si conviene di astenersi dalli eccessi, et in riverire l'autorità publica.

Circa l'uso della giustitia, tutto che nel corso del mio Reggimento vi siano statti gentil huomeni di honore, sarebbe non dimeno grandemente opportuno, che ogni qualche tempo vi fossero mandati li sindici o conferita alcuna volta nella persona di un G[e]n[er]ale l'autorità, che hebbe giù l'Eccmo Foscari, degno di perpetua, et honorevolissima ricordanza: Così servirebbe a necessario rimorso di chi pensasse trapassare immoderatamente li termini del suo officio; facendosi ministro dell'iniquità tanto abbo-

ἀπόλυτη ἀνάγκη ἀπὸ ἡουχία γιατί ἔχει πέσει στοὺς Καλλέοργηδες, τοὺς Μουρμούρηδες καὶ τοὺς Κιότζα, πρέπει τὰ σοβαρὰ ζητήματα ὅλου τοῦ Βασιλείου νὰ ἀναθέτονται ἀπενθείας στὸ Συμβούλιο τοῦ Δούκα μὲ τὴ συμμετοχὴ τῶν κ. κ. Καπετάνιου Γκράντε, Γενικοῦ Προβλεπτῆ καὶ Συμβούλων καὶ μὲ τοὺς κανόνες τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα, ὅπως γίνεται γιὰ τοὺς ὑπήκοους τοῦ Χάντακα, πού, ἴσως, ἔχουν λιγότερο ἀνάγκη. Εἶπα «ὅλου τοῦ Βασιλείου» γιατί στὸ Διάταγμα ποὺ πρόκειται νὰ γίνει δὲν ταιριάζει νὰ ἀποκαλυφτεῖ πὼς τὸ μέτρο αὐτὸ παίρνεται κυρίως γιὰ τὰ Χανιά καὶ γιὰ νὰ πολιτεύονται καὶ οἱ ἄλλοι κάτοικοι τοῦ Βασιλείου σὲ ὅλα τὰ ζητήματα ἔτσι ποὺ πρέπει, ὥστε νὰ ἀπέχουν ἀπὸ τὶς βιαιοπραγίες καὶ νὰ σέβονται τὶς Δημόσιες Ἀρχές.

2.—Ἡ Δικαιοσύνη.

Σχετικὰ μὲ τὴν ἀπόδοση τῆς Δικαιοσύνης, παρ' ὅλο πὺν οἱ λειτουργοὶ τῆς, σ' ὅλη τὴν περίοδο τῆς ὑπηρεσίας μου, ἦταν ἄνθρωποι εὐγενεῖς καὶ τίμιοι, καλὸ θὰ ἦταν νὰ στέλνονται κάθε τόσο ἐκεῖ οἱ σύνδικοι ἢ νὰ παραχωρεῖται, καμιά φορὰ, στὸ Γενικὸ Προβλεπτῆ ἢ ἐξουσία, πὺν δόθηκε ἄλλοτε στὸν ἐξοχότατο Φοσκαρίνι, ὁ ὁποῖος ἀξίζει νὰ μνημονεύεται καὶ νὰ τιμᾶται αἰῶνια. Αὐτὸ θὰ χρησίμευε σὰν ἓνα ἀναγκαστικὸ χαλινάρι σὲ κεῖνο πὺν θὰ σκεφτόταν νὰ κάμει ὑπερβολικὴ κατάχρηση τῆς ἐξουσίας του, κάνοντας ἔτσι τὸν ἐναντὶ του πρόξενο τῆς

rite dal Sigr Dio, et dalla sincerissimamente della Sertà V(ost)ra:

Dirò anco, che mi è parsa gran cosa l'intendere che la parte di mandar sindici sia stata proposta, et regalata, venendossi per questo mezzo a far più licentiosa la strada, et l'ardire di coloro, che studiano tutta via al male, et alle perniciose operationi del prossimo, et posso affermare all'Ecc^{te} VV. che essi sindici, sono tanto desiderati da quei Popoli, che quando anco facessero molto poco con la sola presenza, apportarebbono in universale, infinita sottisfatione et sollevamento, temendo cadauno quel male, che può metter in disordine non solo la persona, ma la casa ancora.

Alla Città di Candia si transferiscono le appellationi dell'altre del Regno, terminandossi gli atti interlocutori dinanzi al Duca, Cap^o e Consri; Intorno questo non debbo restar di esporre alla Sertà V(ost)ra quanto m'occorre;

Successe a Rettimo a mio tempo, che alcuni proclamati furono empiam^{te} morti da loro inimici, et quando si teneva, che li delinquenti ricevevano castigo convenevole alla gravità del delitto, apparve una pronontia di quei Consri, che nel detto caso non si

ἀδικίας, πὸν τόσο τὴν ἀποστρέφεται ὁ Θεὸς καὶ ἡ ἀνυπόκριτη διάνοια τῆς Γαληνότητάς Σας.

Θὰ ἀναφέρω ἀκόμη πὼς μοῦ φάνηκε μεγάλο πρᾶμα ἀκούοντας ὅτι: ἡ γνώμη νὰ στέλνονται σύνδικοι προτάθηκε καὶ κανονίστηκε, γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ὁ δρόμος καὶ ἡ θρασυτητα ἐκείνων πὸν σκέπτονται τὸ κακὸ καὶ τίς ὑλέθριες, κατὰ τοῦ πλησίον, πράξεις. Μπορῶ νὰ διαβεβαιώσω τίς ἐξοχότητές σας ὅτι: οἱ σύνδικοι αὐτοὶ εἶναι τόσο ἐπιθυμητοὶ στὸ λαὸ ἐκεῖνο, πού, κι' ἂν ἀκόμη τὸ ἔργο τους θὰ ἦταν ἀσήμαντο, μόνο μὲ τὴν παρουσία του θὰ ἔφεραν σ' ὅλους ἀπεριόριστη ἱκανοποίηση καὶ ἀνακούφιση, γιατί ὁ καθένας θὰ φοβᾶται τὸ κακὸ ἐκεῖνο, πὸν μπορεῖ νὰ βάλει σὲ ταραχὴ ὅχι μόνο τὸ πρόσωπό του μὰ καὶ ὁλόκληρο τὸ σπίτι.

Στὸ Χάντακα διαβιβάζονται ἀπὸ τίς ἄλλες πόλεις τοῦ Βασιλείου οἱ ἐφέσεις καὶ οἱ προδικαστικὲς πράξεις τελειώνουν ἀπὸ τὸ Δούκα, τὸν Καπετάνιο καὶ τοὺς Συμβούλους. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ παραλείψω νὰ ἐκθέσω στὴ Γαληνότητά Σας ἐκεῖνο πὸν μοῦ συμβαίνει.

Στὴν περίοδο τῆς θητείας μου σκοιῶθηκαν στὸ Ρέθυμνο ἄγρια ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς τους μερικοὶ ἐπικηρυγμένοι καὶ ὅταν ἐπρόκειτο νὰ ἐπιβληθεῖ στοὺς ἐγκληματίτες ἡ τιμωρία πὸν ἔπρεπε σ' εἶνα τέτιο σοβαρὸ ἐγκλημα, οἱ Σύμβουλοι ἐκεῖνοι ἔβγαλαν ἓνα προνοντυσιαμέντο γιὰ νὰ

procedesse più oltre, non essendo però in opinione il sigr Ottavian Falliero gentiluomo d'integrità singolare, et vigilantissimo non meno alla sua sottisfattione de suoi Popoli, che all'interesse del publico servitio; et se bene da noi fu annullata essa pronuntia come atto interlocutorio, et commessa l'ispeditione del processo tutta via come è seguito di nuovo accidente simile, li Consri hanno giudicato al modo di prima, ponendo in mano a potenti tanta forza, che con l'uso del mal esempio, li poveri vengono a restar non solo oppressi, ma morti; senza che siano puniti gli interfettori, novità ingiustissima, et in tutto contraria all'opportuna quiete di quei sudditi, et che passerà a maggiori eccessi, quando non vi si provveda con l'espressione della volontà della Serà V. in questo negotio, et con ordine che habbi a servire per tutto il Regno.

Nelli ultimi tempi per occasione della guerra con il sr Turco, deliberò prudentissimamente la Serà V. di mandarvi un Provvr G(e)n(er)ale, che fù l'Illmo sigr Mula, et continua tutta via successivamente quell'inportantissimo carico nel quale, mentre si trattene l'Ecc^{mo} Foscariⁿⁱ con l'auttorità di Capo G(e)n(er)al

μὴ συνεχιστεῖ ἡ ἐκδίκαση τῆς ὑπόθεσης αὐτῆς. Μὰ μὲ τὴ γνώμη αὐτὴ δὲν ἦταν σύμφωνος ὁ κ. Ὁκταβιανὸς Φαλιέρο, εὐγενὴς μοναδικῆς ἀκεραιότητος καὶ ἀγρυπνὸς φρουρός, ὅχι μόνον τῶν συμφερόντων τοῦ λαοῦ Σας μὰ καὶ τοῦ Δημοσίου. Καὶ παρ' ὅλο πού ἀκύρωσα τὸ προνουντισιαμέντο αὐτὸ σὰν πράξη προδικαστικὴ, καὶ διάταξα νὰ συνεχιστεῖ ἡ δίκη, οἱ Σύμβουλοι, καινούρια παρόμοια ὑπόθεση, τὴν ἔκριναν ὅπως καὶ τὴν πρώτη, βάζοντας στὸ χέρι τῶν ἰσχυρῶν τόση δύναμη πού, μὲ τὴν συνήθεια τοῦ κακοῦ παραδείγματος, οἱ φτωχοὶ ὅχι μόνον θὰ καταπιέζονται μὰ καὶ θὰ σκοτώνονται, χωρὶς νὰ τιμωροῦνται οἱ ἐγκληματίες. Καινοτομία πολὺ ἀδικη καὶ δλωσδιόλου ἀντίθετη στὴν ἡσυχία πού χρειάζεται νὰ ἔχουν οἱ ὑπῆκοοι ἐκεῖνοι πού θὰ καταλήξει σὲ σοβαρότερα ἐγκλήματα, ἂν δὲν πάρει μέτρα ἡ Γαληνότητά Σας γι αὐτὴ τὴν ὑπόθεση, μὲ διαταγὴ νὰ ἰσχύσουν σ' ὁλόκληρο τὸ Βασίλειο.

3.—Γενικὸς Προβλεπτής.

Τοὺς τελευταίους καιροὺς, μὲ τὴν ἐνκαιρία τοῦ πολέμου μὲ τὸν Τούρκο, ἡ Γαληνότητά Σας πῆρε τὴ σοφὴ ἀπόφαση νὰ στείλει στὴν Κρήτη ἓνα Γενικὸ Προβλεπτή· καὶ σὰν τέλειος στάλθηκε ὁ ἐκλαμπρότατος κ. Μουλά. Τὸ σπουδαιότατο αὐτὸ ὑπόρρημα συνεχίζεται καὶ σήμερα. Ὁ ἐξοχότατος Φοσκαρίνι, ὅταν ἀνάλαβε τὸ ὑπόρρημα αὐτό,

da mar, tra l'infinite ottime provisioni fatte in quel Regno, riformò la Cavalleria di feudati, al governo della quale la Sertà V. elesse poi il Provre, come fa anco al presente frà il spatio di tre anni, et fù il primo, il Clarmo sigr Gabriel da Canal di honorevole, et fruttuosa memoria.

Et se bene quel carico è di qualche interesse, non dimeno nell'occasioni, sarebbe di gran giovamento alli bisogni del Regno.

Dall'aggiunta di tanti rappresentanti il Duca, che prima soggiaceva a tutto il peso, resta grandemente sollevato, restringendosi in lui al presente le provisioni del vitto, l'amministrar giustizia nella Città, et le appellationi del Regno, et delle Isole di Tine, et di Cerigo.

Quanto al formento, grano più necessario al vivere, non supplendone l'Isola per tutto l'anno, conviene estrarzenerne dalli Pacsi del sr Turco, et quando non si farà un deposito nel Regno per li bisogni, che potessero occorere, al sicuro venirà a ridursi spesso in statto di qualche strettezza importante; poi che il consumo è grande, così per l'uso del Regno, come delle militie, et

ἔχοντας καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ Γενικοῦ Καπετάνιου τῆς θάλασσης, μεταρρυθμίσε, ἀνάμεσα στὰ τόσα ἄριστα μέτρα πὺν πῆρε στὸ Βασίλειο ἐκεῖνο, καὶ τὸ ἱππικὸ τῶν φρουδαρχῶν καὶ στὴ διοίκησή του ἔβαλε ἡ Γαληνότητά Σας τὸν Γεν. Προβλεπτή, ὅπως γίνεται ἀκόμη καὶ σήμερα κάθε τοῖα χρόνια. Στὴν ὑπηρεσία αὐτὴ τοποθετήθηκε πρῶτος ὁ ἀείμνηστος ἐκλαμπρότατος κ. Γαβριήλ Ντὰ Κανάλ.

"Αν καὶ τὸ ὑπουργεῖο αὐτὸ ἔχει κάποια σημασία, ὅμως, σὲ περίπτωση ἀνάγκης θὰ παίξει σπουδαῖο ρόλο στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ Βασιλείου.

Ἀπὸ τὴν προσθήκη τόσων ἀντιπροσώπων, ὁ Δούκας, πὺν πρὶν βαστοῦσε ὅλο τὸ βάρος, ἀνακουφίστηκε πολὺ καὶ σήμερα περιορίζεται μόνον στὰ ἐπισιτιστικὰ ζητήματα, στὴ διαχείριση τῆς Δικαιοσύνης στὴν πόλη καὶ στὴν ἐκδίκηση τῶν ἐφέσεων τοῦ Βασιλείου, τῆς Τήνου καὶ τῶν Κυθήρων.

4.—Τὰ σιτηρά.

Σχετικὰ μὲ τὰ σιτηρά, τὸ σιτάρι, τὸ πὺ ἀπαραίτητο στὴ ζωὴ, δὲν φτάνει γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ νησιοῦ ὅλο τὸ χρόνο καὶ χρειάζεται νὰ εἰσάγεται ἀπὸ τὶς τούρκικες χῶρες. "Αν δὲν γίνει στὸ Βασίλειο μιὰ παρακαταθήκη σιταριοῦ, γιὰ τὶς ἀνάγκες πὺν μποροῦν νὰ παρουσιαστοῦν, σίγουρα θὰ ὑπάρχει συχνὰ σοβαρὴ ἔλλειψη, γιατί ἡ κατανάλωση εἶναι μεγάλη, γιὰ τὴ συντήρηση τόσο τοῦ λαοῦ ὅσο καὶ τοῦ στρατοῦ καὶ γιὰ

dei biscotti per le galee, il raccolto è dubbio, el scarso per le cose ordinarie, et nell' incontro di qualche necessità, quando massime succedesse in congiuntura travagliosa, si perderebbe il sussidio dell' estrattione, et riuscireia più grave il bisogno per l' accrescimento di quel numero di gente che la Sertà V(ost)ra sarebbe necessitata mantener per sicurtà, et conservatione del Regno.

Io hebbi nel mio ingresso a quel Reggimento strettezza di grano, si per haverne trovato pochissimo nelle monitioni; come per esser statto il raccolto molto ristretto; onde conveni prender subito diversi partiti; l'uno nell' andar in persona nella parte d'ostro alla Campagna della Messerea per trovarne; et farne condurre alla Città, grossa summa, come mi vene fatto, tutto che con molta difficoltà per rispetto della lontananza, et perche bisognò, che fosse condotto a fatica con animali piccioli, cadauno de quali non eccedeva un staro per volta;

τὴν ἐτοιμασίᾳ παξιμαδιῶν γιὰ τὶς γαλέρες. Ἡ συγκομιδὴ εἶναι ἀμφίβολη καὶ μικρὴ γιὰ τὴ συνηθισμένη κατανάλωση καὶ σὲ περίπτωσιν ποὺ θὰ παρουσιαστῇ κάποια ἀνάγκη, ἂν μάλιστα βρεθoῦμε καὶ σὲ περιπλοκές, δὲν θὰ ἴναι δυνατὸ νὰ γίνῃ εἰσαγωγή ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ καὶ ἡ ἀνάγκη αὐτὴ θὰ γίνῃ σοβαρότερη γιὰ τὴ θὰ ἀυξηθεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνδρῶν ποὺ θὰ ὑποχρεωθεῖ ἡ Γαληνότητά Σας νὰ συντηρήσῃ γιὰ τὴν ἀσφάλεια καὶ τὴ διατήρηση τοῦ Βασιλείου.

Ὅταν ἀνέλαβῃ τὴν ὑπηρεσίᾳ ἐκείνη⁸ ἀντιμετώπισα ἔλλειψιν στὸ σιτάρι, τόσο γιὰ τὸ βρῆκα οἷς σιταποθῆκες ἐλάχιστο, ὅσο καὶ γιὰ τὴ συγκομιδὴ ἦταν πολὺ φτωχὴ. Γι' αὐτὸ ἀναγκάστηκα νὰ πάρω διάφορες ἀποφάσεις. Πρῶτα πῆγα ὁ ἴδιος στὰ νότια μέρη τοῦ νησιοῦ, στὸν κάμπο τῆς Μεσαρᾶς, γιὰ νὰ βρῶ σιτάρη καὶ νὰ διατάξω νὰ μεταφέρουν στὴν πόλιν μεγάλῃ ποσότητι, ὅπως καὶ ἔγινε, ἂν καὶ μὲ μεγάλες δυσκολίες, γιὰ τὴ ἀπόστασιν εἶναι μακρυνὴ καὶ ἡ μεταφορὰ χρειάστηκε νὰ γίνῃ μὲ κόπο μὲ μικρὰ ζῶα, ποὺ τὸ καθένα δὲν μποροῦσε νὰ μεταφέρει παραπάνω ἀπὸ ἓνα στάρο κάθε φορὰ⁹. Τότε, ἀπὸ τὴν ὁρμὴ

⁸) Ὁ δούκας Dolfin Venier ὑπηρετήσῃ ἀπὸ τὸ 1608 ὡς τὸ 1610. Εἶναι ὁ 195ος δούκας τῆς Κρήτης. Βλ. Hip. N o i r e t, Documents inédits pour servir à l'histoire de la Domination vénitienne en Crète, Paris 1892, σ. 555 κ.εξ.

⁹) Τὸ βενετοσάνικο σ τ ᾱ ρ ο (staio ἀπὸ τὸ λατίν. sextarius) ἦταν ἓνα δοχεῖο ξύλινον, σὲ σχῆμα βαρελίου, γιὰ τὴ μέτρηση τῶν σιτηρῶν. Χωροῦσε 83, 3 λίτρες ἢ 1 1/2, μουζούρια. Βλ. V.A.S. Relazioni, LXXIX, Relazione di P. Bondumier.

All' hora per la violenza di straordinarij patimenti, rilevai così grave indispositione, che me ne son risentito quasi per un anno continuo; Piacque al sigr Dio restituirmi la sanità alla persona, come si conservò sano l'animo con il ristoro di così importante riparo alla penuria, che mi soprastava; l'altro fù l' espediente, che presi di ricorrere con le mie lettere al benigno sussidio della Sertà V. et delli Illmi ssri alle Biave, et ne restai honestamente sovvenuto, et a tempo lalmente opportuno, che l' ingordigia di alcuni studiosi alla carestia rimase oppressa, con così subita provizione, che poi mi habilitò ad' aspettare d' Arcipelago il ritorno di quattro Vasselli, che erano statti mandati per formenti con commandamenti del Gransse ottenuti dalla molta diligenza dell' Illmo sigr Bailo Contarini, li quali ne condussero tanta quantità, che sollevò gli animi afflitti dalla strettezza, che si sentiva anco nelle parti circonvicine. Non mancò per la clemenza del sigr Dio di somministrare raccolto fertilissimo, tra il quale, et quella copia di formenti, che furono condotti dal Vassello del sigr Gio. Emo, al mio partire ho lasciata la Città munita, in modo, che il mio successore non ha-

τῶν ἐξαιρετικῶν κακοπαθειῶν, ἀρρώστησα σοβαρὰ καὶ ὑπόφερα συνέχεια ἓνα χρόνο σχεδόν. Ὁ θεὸς εὐδόκησε νὰ ἀποδώσῃ τὴν ὑγεία στὸ σῶμα, ὅπως διατηρήθῃκε γερὴ καὶ ἡ ψυχὴ μου ἀντιμετωπίζοντας τόσο σπουδαῖο κακό, τὸ λιμό, ποὺ μὲ ἐπίεζε. Ἐπειτα ἀποφάσισα νὰ καταφύγω μὲ ἐπιστολές μου στὴ Γαληνότητά Σας καὶ τοὺς ἐκλαμπρότατους κύριους ἀρμόδιους τοῦ Ἐπισιτισμοῦ, ζητώντας τὴ σπλαχνικὴ σας βοήθεια. Ἡ βοήθεια αὐτὴ δόθηκε καὶ ἔφτασε τόσο ἔγκαιρα, ποὺ ἡ ὑπερβολικὴ ἀπληστία μερικῶν ἐκμεταλλευτῶν τῆς πείνας καταπνίγηκε μ' αὐτὴ τὴν ἄμεση προμήθεια. Τὰ σιτηρὰ αὐτὰ μοῦ ἔδωκαν τὸν καιρὸ νὰ περιμένω τὴν ἐπιστροφή ἀπὸ τὰ νησιὰ τεσσάρων πλοίων, ποὺ εἶχαν σταλεῖ γιὰ νὰ φέρουν σιτηρὰ, ὅσπερα ἀπὸ ἄδεια τῆς Τούρκικης Κυβέρνησης, ποὺ ἐπετύχαμε μὲ τὴ βοήθεια καὶ τὴ δραστηριότητα τοῦ ἐκλαμπρότατου βαίλου κ. Κονταρίνι. Τὰ πλοῖα αὐτὰ ἔφεραν τόση ποσότητα σιτάρη, ποὺ ἀνακούφισε τὸν πληθυσμό, ὁ ὁποῖος ὑπόφερε ἀπὸ τὴν ἔλλειψή του, ποὺ ἦταν αἰσθητὴ ἀκόμη καὶ στὰ γύρω κοντινὰ μέρη. Ὁ πανάγαθος Θεὸς δὲν παράλειψε νὰ στείλῃ πλουσιότατη συγκομιδὴ κι ἔτσι, μ' αὐτὴ καὶ μὲ τὰ σιτηρὰ ποὺ ἔφερε τὸ καράβι τοῦ κ. Ἰω. Ἐμο, ἄφισα τὴν πόλιν ὅταν ἔφυγα ἐφοδιασμένη, σὲ βαθμὸ ποὺ ὁ διάδοχός μου δὲν θὰ ἔχει νὰ σκεφετῇ, σ' ὅλη τὴν περίοδο τῆς θητείας του, γιὰ ζή-

verà da pensare per tutto il corso del suo Reggimento a materia tanto importante, se non quanto conportarà il tener la Città, et il Regno ben provisto per tutti gli accidenti.

Il deposito di migli, del quale buona parte già dozene d'anni si *preserva* in quelle monitioni, perche non diventasse inutile nel spatio di più lungo tempo, stimarei sommamente a proposito, che fosse con opportuna commodità rinovato; poi che nell'esser che hora si trova, non apportarebbe alcun danno all'interesse dela Sertà V. et da qui avanti, potrà patire al sicuro; A questo avvertimento mi eccita la fertilità dell'anno presente in queste parti, et l'avantaggio, che si ha nelli prezzi di migli in particolare, parendomi, che in ciò non sarebbe inutile anco la scala di Capo Rodoni, dove trahendosene quantità nel mio presente viaggio ne ho veduto a comprare da quei da Perasto.

Nelli mesi di Settembre, et Ottobre si prova incommodo notabile delli molini, così da aqua, come da vento; perche nella to-

τημα τόσο σπουδαῖο, παρὰ μόνο πῶς νὰ διατηρηθεῖ καλὰ ἐφοδιασμένη ἡ Πολιτεία καὶ τὸ Βασίλειο γιὰ κάθε ἐνδεχόμενο.

Γιὰ νὰ μὴν ἀχρηστευτεῖ μὲ τὸ πέρασμα περισσότερου χρόνου ἡ παρακαταθήκη τοῦ κεχριοῦ¹⁰, ποὺ σὲ μεγάλη ποσότητα διατηρεῖται, τώρα καὶ δωδεκάδες χρόνια, στὶς δημόσιες ἐκείνες ἀποθήκες, θὰ θεωροῦσα ἀπαραίτητο νὰ ἀνανεωθεῖ, ὅταν παρουσιαστεῖ εὐκαιρία. Στὴν κατάσταση ποὺ βρίσκεται σήμερα δὲν ἔκανε καμιά ζημιὰ στὰ συμφέροντα τῆς Γαληνότητάς Σας, μὰ ἀπὸ τώρα καὶ πέρα οἴγουρα θὰ κάνει. Στὴν προειδοποίηση αὐτὴ μὲ παρακινεῖ ἡ πλούσια σοδεὶὰ τοῦτον τοῦ χρόνου σ' αὐτὰ τὰ μέρη καὶ ἰδιαίτερα τὸ πλεονέκτημα στὶς τιμὲς τοῦ κεχριοῦ. Στὸ ζήτημα αὐτὸ μοῦ φαίνεται πῶς δὲν θὰ ἔταν ἀνώφελο καὶ τὸ λιμάνι τοῦ κάβο Ροδόνη¹¹, ἀπ' ὅπου πῆρα μιὰ ποσότητα σὲ τοῦτο τὸ ταξίδι μου καὶ ἀντιλήφτηκα νὰ τὸ ἀγοράζουν ἄνθρωποι ἀπὸ τὸ Περάστο¹².

5.—Οἱ Μύλοι.

Τὸ Σετέμπρη καὶ τὸν Ὀκτώβρη παρουσιάζεται μεγάλη δυσκολία στὸ ἄλεσμα τὸν σιτηρῶν, τόσο στοὺς νερόμυλους ὅσο καὶ στοὺς ἀνεμόμυλους· γιὰτὶ μὲ τὴν ὁλοκληρωτικὴ ἐλάττωσι τοῦ νεροῦ καὶ μὲ τίς

¹⁰) Τὸ κ ε χ ρ ἰ (κέγχρος, panicum) χρησιμοποιοῦνταν τότε στὴν ἀρτοποιία, ὅπως τὸ σιτάρι. Βλ. καὶ Σ π α ν ά κ η, ὁ.π. τ. II σ. 77.

¹¹) Ρ ο δ ό ν η, ἀκρωτήριο τῆς Ἀλβανίας, ἀνάμεσα στὸ Δυρράχιο καὶ τὸν Ἅγιο Ἰωάννη τῆς Μεδοῦσης.

¹²) Π ε ρ ά σ τ ο, ὄρμος καὶ χωριὸ στὸν κόλπο τοῦ Καττάρου.

tale diminutione dell'aque, et per le bonacie, che regnano ordinariamente in quei tempi, è impossibile prevalersene; Giudico perciò, che sarebbe di molto giovamento un ordine della Sertà V(ost)ra, che ne fosse edificata una dozana da Cavallo, perche in tutti li casi straordinarij potessero supplire al bisogno, et la spesa riuscire di non molta consideratione per esserne nella Città diversi luochi vacui, et tanto capaci, che servirebbono benissimo.

Et perche facendo qui fine, venirei a levare la Sertà V(ost)ra dal tedio, et me stesso dalla fatica; tutta via per non tralasciar alcuna cosa, ch'io stimi utile all'interesse publico, benché sia fuori del mio offitio, aggiungerò riverentemente, principiando dalla militia, che si tiene in quella Città, che può essere circa mille cinquecento soldati; Duolmi haver causa di dire, che la metà di essi è di qualità poco rilevante per non dire propriamente inutile, essendosi al mio partire trovate una notte tre sentinelle che havevano abbandonato la loro custodia; et se essa mi-

μπονάτσες πὺν ἐπικρατοῦν συνήθως αὐτὴ τὴν ἐποχὴ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐπαρκέσουν. Γι' αὐτὸ νομίζω πὺς θὰ ἐξυπηρετοῦσε πολὺ τὸ ζήτημα μιὰ διαταγὴ τῆς Γαληνότητάς Σας, γιὰ νὰ γίνουν καμιά δεκαεὶά μύλοι ἱπποκίνητοι, γιὰ νὰ μπορέσουν, σὲ ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις, νὰ ἐξυπηρετήσουν τίς σχετικὲς ἀνάγκες. Ἡ δαπάνη πὺν θὰ χρειαστεῖ δὲν θὰ ναι καὶ τόσο σοβαρά, γιατί στὴν πόλη βρῖσκονται διάφοροι χῶροι κενοί, τόσο κατάλληλοι γι αὐτὸ τὸ σκοπὸ ¹³.

6.—Ἡ Μιλίτσια.

"Αν καὶ ἐπιθυμῶ νὰ τελειώσω ἐδῶ γιὰ νὰ ἀπαλλάξω τὴ Γαληνότητά Σας ἀπὸ τὴν ἐνόχληση καὶ τὸν ἐαυτό μου ἀπὸ τὸν κόπο, ὅμως, γιὰ νὰ μὴν παραλείψω κάτι πού, κατὰ τὴν κρίση μου, θὰ ἦταν χρήσιμο στὸ δημόσιο συμφέρο, παρ' ὅλο πὺν τοῦτο δὲν εἶναι τῆς δικαιοδοσίας μου, θὰ προσθέσω ἐδλαβικά τὰ παρακάτω, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ στράτευμα πὺν βρῖσκεται σ' ἐκείνη τὴν πόλη καὶ μπορεῖ νὰ ἀνέρχεται σὲ 1500 περίπου στρατιῶτες. Ἀνποῦμαι γιατί ἀναγκάζομαι νὰ πῶ ὅτι, οἱ μισοὶ ἀπ' αὐτοὺς εἶναι ποιότηας ὅχι καὶ τόσο καλῆς, γιὰ νὰ μὴν πῶ δλότελα ἄχρηστοι ¹⁴. "Όταν ἔφρευγα βρέθηκαν μιὰ νύχτα τρεῖς σκοποί, πὺν εἶχαν ἐγκταταλείψει τὴ θέση τους. "Αν τὸ στρατὸ αὐτὸ δὲν τὸν

¹³) Βλ. ὑποσ. 2.

¹⁴) Τὴν ἴδια γνώμη εἶχε καὶ ὁ Φρ. Μοροζίνι. Βλ. Σ π α ν ά κ η, ὁ.π., τ. II, σ. 48 κ.ἐξ.

litia fosse comandata dal Conte Bortholamio Martinengo soggetto di molta essistimatione, et di prudentissima destrezza, nulla, o poco sarebbe da stimarsi così importante presidio, al quale quando vi venisse mandato ogn'anno compagnie nove, cesarebbe il disordine in maggior parte; poi che il publico, come non sentirebbe in ciò maggior gravezza dell'ordinario, così ricevendo comodità di licentiar gli inutili per rimetterne de buoni si ridurrebbero al sicuro in quel buon statto che ricerca il publico bisogno.

Nelle Cernide della Città, le quali alcuna volta ho hauto gusto di vedere, come ne ho trovato molti di attitudine sufficiente, così non essendo distinti gli buoni dalli inutili vengono a riuscir tutti di poca consideratione. Ma quando venirà ridotto a qualità perfetta quel numero, che si può, sarebbono ottime in ogni necessario accidente.

Le Cernide del Regno, che hora stanno appoggiate alla cura del Collonel Mario Gazi gentilhuomo di valore, et di molta pratica nelle cose del Regno, non essendo ancora statte ridotte insieme non ho potuto vederle; ne perciò trovo fondamento di dirne altro, se non che giudicarei bene ordinare, che il Collonelo se ne

διοικοῦσε ὁ κόμης Βαρθολομαῖος Μαρτινέγκο, ἄντρας μὲ μεγάλη ἐκτίμηση καὶ συνετὴ ἱκανότητα, καμιά ἢ μικρὴ ὑπόληψη θὰ εἶχε αὐτὴ ἢ τόσο σπουδαία φρουρά. Ἄν στὴ φρουρά αὐτὴ στέλλονταν κάθε χρόνὸ νέοι λόχοι, θὰ ἔπανε στὸ μεγαλύτερο μέρος της ἡ ἀκαταστασία αὐτῆ. Γιατί, ἐνῶ τὸ Δημόσιο δὲν θὰ πλήρωνε περισσότερα ἀπὸ τὰ συνηθισμένα ἔξοδα, θὰ εἶχε τὴν εὐχέρεια νὰ ἀπολύσει τοὺς ἄχρηστους καὶ νὰ τοὺς ἀντικαταστήσει μὲ καλοὺς. Τότε θὰ γίνονταν ἀσφαλῶς ὅπως ἀπαιτεῖ τὸ δημόσιο συμφέρο.

7.—Ὁ ἐγγώριος στρατὸς (Cernide).

Στὸν ἐγγώριο στρατὸ (τοῦ ἐρνιντε) τῆς πόλης, ποὺ κάποτε εἶχα τὴν περιέργεια νὰ δῶ, βρῆκα πολλοὺς ἀρκετὰ ἱκανοὺς. Μὰ καταντᾷ νὰ ᾿ναι ὅλοι μικρῆς ἀξίας, γιατί δὲν διακρίνονται οἱ καλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀχρηστους. Ὅταν ὅμως ὁ στρατὸς αὐτὸς βελτιωθεῖ, πρᾶγμα ποὺ εἶναι δυνατὸ, μπορεῖ νὰ γίνει ὕψιστος γιὰ κάθε περίπτωση ἀνάγκης.

Τὸν ἐγγώριο στρατὸ τοῦ Βασιλείου, ποὺ εἶναι ἐμπιστευμένος σήμερα στὶς φροντίδες τοῦ Συνταγματάρχου Μάριου Γκάτσι, εὐγενῆ μεγάλης ἀξίας καὶ ἐμπειρότατου στὰ ζητήματα τοῦ Βασιλείου, δὲν μπόρεσα νὰ τὸν δῶ, γιατί δὲν ἦταν ἀκόμη συγκεντρωμένος. Γι' αὐτὸ δὲν μπορῶ νὰ πῶ τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τοῦτο: κατὰ τὴ γνώμη μου, κα-

impatronisse meglio per quei rispetti, che possono esser considerati dalla molta prudenza dell'Eccze VV.

Si aspetta beneficio di qualche momento al puplico interesse delle angarie, che devono haversi fra quei sudditi : Hora parendomi vedere sotto il presente Generalato, rinovata l'opinione, che già hebbero alcuni di ridurle in danari, convengo dubitare che privandossi la Sertà V. dal comodo, che può ricevere dalla fattione personale di quelle genti poverissime, et miserabili, possa perciò sicuramente perdersi, et la speranza di riscuotere il credito in niuna parte, et di conseguirne l'opportuno servitio : Et pure sarebbe grandemente necessario attendere alla distruttione del Forte di S. Dimitri, al quale se fin hora si havesse pensato, l'opera sarebbe molto avanti al presente, et da quella materia la Città haverebbe sentito comodo singolare, come sarà per sentirne in ogni tempo che vi sia trasportata così nè terra pieni, come in altri luochi, che ne hanno bisogno.

λὸ θὰ ἦταν νὰ περιβληθεῖ ὁ συνταγματάρχης μὲ τὴν ἐξουσία ἐκείνη, ποὺ θὰ κρίνει ἀπαραίτητη ἡ μεγάλη φρόνηση τῶν ἐξοχότητῶν σας.

8.—Οἱ ἀγγαρεῖες.

Ἀπὸ τίς ἀγγαρεῖες ποὺ ὑποχρεώνονται νὰ κάνουν οἱ ὑπῆκοοι ἐκεῖνοι μπορεῖ νὰ περιμένει κανένας κάποια ὠφέλεια τοῦ Δημοσίου. Νομίζω πὼς ἀνακινεῖται τώρα, στὴν περίοδο τοῦ σημερινοῦ Γενικοῦ Προβλεπτῆ, ἡ γνώμη ποὺ εἶχαν ἐκφράσει πρὶν μερικοί : γιὰ τὴ μετατροπὴ τῶν ἀγγαρειῶν σὲ χρηματικὴ εἰσφορά. Ἔχω τὴ γνώμη ὅτι : ἂν ἡ Γαληνότητά Σας πάψει νὰ δέχεται τὴν ἐκτέλεση τῶν ἀγγαρειῶν προσωπικὰ ἀπὸ τὸν πιωχότατο καὶ ἀθλιέστατο ἐκεῖνο λαό, ἀσφαλῶς θὰ χάσει καὶ τὴν ἐλπίδα νὰ πληρωθοῦν οἱ ἀγγαρεῖες αὐτὲς καὶ, κατὰ συνέπεια, θὰ χάσει τὴν καλὴ αὐτὴ ὑπηρεσία. Ἐπίσης θὰ ἔπρεπε ν' ἀσχοληθοῦν μὲ τὴν κατεδάφιση τοῦ φρουρίου τοῦ Ἀγ. Δημητρίου (Ἄκ Γάμπια)¹⁵. Ἄν μέχρι σήμερα φρόντιζε κανένας γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό, ἡ ἐργασία θὰ εἶχε τώρα προχωρήσει ἀρκετὰ καὶ ἡ πόλη θὰ ὠφελῶνταν πάρα πολὺ ἀπὸ τὰ ὕλικά αὐτά, ὅπως θὰ ὠφεληθεῖ ὅποιοιδήποτε μεταφεροῦν τόσο γιὰ ἐπιχωματώσεις ὅσο καὶ σὲ ἄλλους τόπους ποὺ ὑπάρχει ἀνάγκη.

¹⁵) Σχετικὰ μὲ τὴν κατεδάφιση τοῦ φρουρίου τούτου βλέπε λεπτομέρειες Σπανάκη, ὁ.π., τ. Ι, σ. 138-139.

La Cavalleria de Feudati è di grandissimo peso a quelli sudditi non tanto per l'obbligo, che ha cadauno rispettivamente di mantener il Cavallo, quanto per essere necessitati di comprarli da persone di autorità con estremo loro disavvantaggio; essendo introdotto da alcuni, non solo comprar quelli Cavalli, che vengono mandati nel Regno per mercantia, de quali cadauno si accomodarebbe di tempo in tempo, ma quelli ancora, che vi nascono, et passando solo da una stalla all'altra, assendono alla valuta di centinara di ducati: Non dico di quelli, che si fanno condurre alla giornata, ne quali concorrendo molte spese, et pericoli, sono hora pagati a pretij molto eccessivi; Volesse il sig^r Dio, che tanta alteratione di prezzi fosse almeno di qualche vantaggio al servitio della Ser^{ta} V., ma son necessitato ad assi-

9.—Τὸ Φεουδαλικὸ Ἱππικόν.

Τὸ φεουδαλικὸ Ἱππικὸ εἶναι βάρος πολὺ μεγάλο στοὺς ὑπηκόους ἐκείνους, ὅχι τόσο γιατί ἔχουν τὴν ὑποχρέωση νὰ διατηροῦν ἄλογα ὅσο γιατί βρῖσκονται στὴν ἀνάγκη νὰ τὰ ἀγοράζουν ἀπὸ πρόσωπα ἐπίσημα μὲ μεγάλη ζημιὰ τους· γιατί συνήθισαν μερικοὶ νὰ ἀγοράζουν ὄχι μόνο τὰ ἄλογα ἐκεῖνα ποὺ στέλνονται στὸ Βασίλειο γιὰ ἐμπόριο — μὲ τὰ ὁποῖα θὰ ἱκανοποιούσαν πότε-πότε τὶς ἀνάγκες τους — μὰ καὶ ἐκεῖνα ἀκόμη ποὺ γεννιοῦνται ἐκεῖ, στὸ Βασίλειο, καὶ πουλοῦνται ἐκατοντάδες δουνάτα, παρ' ὅλο ποὺ τὰ παίρνουν ἀπὸ τὸν ἕνα σταῦλο καὶ τὰ πᾶνε στὸν ἄλλο ¹⁶. Δὲ μιλῶ γιὰ τὰ ἄλογα ἐκεῖνα ποὺ τὰ πᾶνε στὸ μεροκάματο καὶ πληρώνονται τώρα σὲ τιμὲς πολὺ ψηλές, γιατί γίνονται γι' αὐτὰ πολλὰ ἔξοδα καὶ ἔχουν πολλοὺς κινδύνους. Ὁ θεὸς νὰ ὀδινε νὰ ἦταν τουλάχιστο ὠφέλιμη στὴ Γαληνότητά Σας ἡ μεγάλη αὐτὴ διαφορὰ τῶν τιμῶν. Μὰ εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ βεβαιώσω τὴ Γαληνότητά Σας, μὲ λύπη μου βέβαια, ὅτι μὲ ὅλα αὐτὰ τὸ Ἱππικὸ τοῦτο εἶναι ὀλωσδιό-

¹⁶) Ἡ ἐμπορία τῶν ἁλόγων στὴν Κρήτη κανονιζόταν ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ Κράτος. Στὴν Κρήτη ὑπῆρχε ἀπὸ τὰ πρῶτα κιόλας χρόνια τῆς βενετοκρατίας εἰδικὸ Ταμεῖο γιὰ τὴν ἀγορὰ ἁλόγων. Βλ. Σπ. Μ. Θεοτοκόπουλος, Θεσπίσματα τῆς Βενετικῆς Γερουσίας 1281-1385 στὰ Μνημεῖα Ἑλλ. Ἱστορίας, τόμ. Β' τευχ. II Ἀθῆναι 1937, σ. 112.

Κανένας δὲν εἶχε δικαίωμα, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς φεουδάρχες νὰ ἔχει στὴν κυριότητά του ἄλογα. Στὴ Συνθήκη Ἑνετῶν-Καλλέργη ἀναφέρεται εἰδικὴ διάταξη γιὰ τὸ δικαίωμα τοῦ Καλλέργη ν' ἀγοράζει ἄλογα. «*Ἀκμὴ θέλομεν ἵνα ὑπορῆς ἀγοράσας καθενὶ ἐκάστῳ χρόνῳ σοὶ μὲ τὰ μέρει σου ἄλλαγα δεκαπέντε τῶν ἀρμάτων ἢ ροντζίνια...*». Βλ. Κ. Δ. Μέρτζιου, Ἡ συνθήκη Ἑνετῶν-Καλλέργη κλπ. στὸν Γ τόμο Κρητ. Χρονικῶν, Ἡράκλειο 1949, σ. 267-268.

curarla, benché con mio dispiacere, che con tutto ciò essa Cavalleria e del tutto inutile ; perche se bene vi sono Cavalli di riuscita conveniente, ne manca però l'essercitatione; onde per esser solamente nutriti nelle stalle ad'ogni poco di fatica violente, et difficoltà non potrebbero resistere ; et se ne ha assai fresco esempio, per quanto si vede, sotto la Bo : Me : (bona memoria) del sigr Provr Lando, quale per certo accidente, havendo convenuto cavalcare in fretta alla parte delle Caresse, viaggio di cinquanta in sessanta miglia, dal numero di settanta Cavalli, ne perirono quatordecì delli migliori.

Pochi anco sono cavalcati da Patroni, havendo alcuni di loro intermesso l'essercitio, qual per età, et qual per riputatione di grado, altri per essere di vedove, et pupili, et molti per non haver altro che un solo Patrone, dal quale ne vengono mostrati doi, tre, quattro, sei, et fin al numero di otto ; Perciò et per altre cause, che ho espresso, non havendo chi gli voglia, o possa esercitare, sono applicati a quell'offitio li loro servitori di casa, quali si siano rozi, et imperiti affatto di così honorevolissima professione.

λου ἄχρηστο. Γιατί, παρ' ὅλο πὸν ὑπάρχουν ἄλογα ἀρκετὰ καλὰ, λείπει ἢ ἐκγύμνασή τους. Γι' αὐτό, ἐπειδὴ δὲν κάνουν τίποτ' ἄλλο παρὰ νὰ τρέφονται στοὺς σταύλους, δὲν θὰ μπορέσουν νὰ βαστάζουν λίγο σὲ βαρεῖες καὶ δύσκολες δουλειές. Πίνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα ὑπάρχει ἕνα πολὺ πρόσφατο παράδειγμα, ἀπ' ὅσα εἶναι γνωστά : Ὁ μακαρίτης Προβλεπτής κ. Λάντο χρειάστηκε νὰ πάει γρήγορα μὲ τὸ ἵππικό, γιὰ κάποιο ζήτημα πρὸς τὶς Καρές¹⁷, πὸν ἀπέχουν πενήντα ὥς ἑξήντα μίλια, καὶ ἀπὸ τὰ ἑβδομήντα ἄλογα χάθηκαν δεκατέσσερα ἀπὸ τὰ καλύτερα.

Ἐπίσης λίγα ἄλογα καβαλικεύονται ἀπὸ τοὺς κυρίους των πὸν ἔχουν διακόψει τὰ γυμνάσια γιατί ἄλλοι εἶναι γέροι καὶ ἄλλοι δὲν ἔχουν διάθεση. Ἄλλα ἄλογα δὲν γυμνάζονται γιατί ἀνήκουν σὲ χῆρες καὶ ὁρφανὰ παιδιὰ καὶ ἄλλα γιατί ὁ καθένας τους ἔχει δυό, τρία, τέσσερα, ἕξι ἀκόμη καὶ ὅκτω. Γι' αὐτό, καὶ γιὰ ἄλλους λόγους πὸν ἀνάφερα παραπάνω, μὴ ἔχοντας ἀνθρώπους πὸν νὰ θέλουν ἢ πὸν νὰ μποροῦν νὰ τὰ γυμνάζουν, ἔχουν ἀναθέσει τὴν ὑπηρεσία αὐτὴ στοὺς ὑπηρέτες τους, πὸν εἶναι ἄξεστοι καὶ ἀνίδεοι καὶ δὲν ξέρουν καθόλου ἕνα τέιο πολὺ τιμητικὸ ἐπάγγελμα.

¹⁷) Τὸ Caresse ὑποθέτω πὼς εἶναι τὸ γνωστὸ στὴ Βενετοκρατία χωρὶς Κ α ρ ἔς τοῦ Μεραμπέλου.

Da questo l'Eccze VV. potranno giudicare, se la verità del mio testimonio appartenga alla loro notitia; ma l'aggravio de sudditi, et del publico potrebbe al parer mio ricevere qualche accomodamento mentre fosse prima ordinato al sr Provr G(e)-n(er)ale, che ragionasse maturamente sopra ciò con quei ssri del Regno.

Quanto alla Stratthia dirò, che se bene non si trova in quella perfettione, che bisogna, riuscirebbe nondimeno nelli accidenti assai migliore della Cavalleria del Regno, havendo massime hora un Capo molto ben disposto alla convenienza del suo offitio.

È riuscito l'anno presente di qualche pregiudizio alla riputatione del Regno che fin li primi di Giugno non si habbi potuto armare due sole Galce nella Città di Candia, dove può tenir per certo la Sertà V. di haverne quantità nelle sue più importanti occorenze: Nasce per opinione mia la causa principale, che non si mette in uso il costume di Venetia intorno l'armare delle Ga-

Ἀπ' αὐτὰ θὰ μπορέσουν οἱ ἐξοχότητές σας νὰ κρίνουν, ἂν ἡ ἀλήθεια τῆς μαρτυρίας μου ὀφείλεται σὲ δικές τους πληροφορίες. Τὸ ζήτημα ὁμως τοῦτο, τῆς ἐπιβάρυνσης τῶν ὑψηλῶν καὶ τοῦ Δημοσίου, θὰ μποροῦσε, κατὰ τὴ γνώμη μου, νὰ πάρει κάποια τακτοποίηση, ἂν διδόταν διαταγὴ στὸ Γενικὸ Προβλεπτὴ νὰ συζητήσῃ πάνω σ' αὐτὸ μὲ τὴν ἀπαιτούμενη ὠριμότητα, μαζὶ μὲ τοὺς κυρίους ἐκείνους τοῦ Βασιλείου.

10.—Τὸ Μισθοφορικὸ Ἴππικόν.

Σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τοῦ μισθοφορικοῦ ἱππικοῦ θὰ ἀναφέρω ὅτι, παρ' ὅλο πὺν δὲ βρίσκεται τοῦτο στὴν τελειότητα ἐκείνη πὺν χρειάζεται, σὲ περίπτωση ἀνάγκης θὰ φανεῖ πολὺ ἀνώτερο ἀπὸ τὸ φεουδαλικὸ ἱππικὸ τοῦ Βασιλείου, ἂν πάρει κανένας ὑπόψει του πὺς τώρα ἔχει ἕνα διοικητὴ, πὺν ἀνταποκρίνεται ἀπόλυτα στὶς ἀπαιτήσεις τῆς ὑπηρεσίας του.

11.—Ὁ ἐξοπλισμὸς τῶν γαλερῶν.

Αὐτὸ τὸ χρόνον μειώθηκε κάπως ἡ ὑπόληψη τοῦ Βασιλείου, γιὰτὸ ὅς στὶς ἀρχές τοῦ Ἰούνη δὲν κατορθώθηκε νὰ ἐξοπλιστοῦν οὔτε δυνὸ γαλέρες στὴν πόλη τοῦ Χάντακα, ὅπου ἡ Γαληνότητά σας μπορεῖ νὰ θεωρεῖ σὰν βέβαιον τὸν ἐξοπλισμὸ κάμποσων γαλερῶν στὶς πιὸ δύσκολες περιστάσεις. Τοῦτο ὀφείλεται, κατὰ τὴ γνώμη μου, πρῶτον: στὸ γεγονός ὅτι δὲν μπαίνει σὲ χρῆση τὸ σύστημα τοῦ ἐξοπλισμοῦ τῶν γαλερῶν πὺν ἰσχύει στὴ Βενετία, δηλ. δὲν ἀναθεωροῦνται ἀπὸ χρόνον σὲ

lee, non si accommodando di anno in anno li rolli ; et concorre in ciò oltre tutte le cose l'interesse de Ministri ; A rimover dunque un tale disordine, stimarei opportuno, che la Sertà V(ost)ra, facesse mandar la regola di quì, perche sia essequita spetialmente nell'accommodar li rolli passati, acciò per l'avvenire non succedano con essi quelli errori che si sono veduti per l'adietro ; la seconda è che l'armare, ovvero il metter a banco si comincia molto tardi, non ostante; che altre volte fosse solito farsi il giorno della Madonna 2 di Febbraro, quando il Contadino non sapendo, se deve restar, ovvero partire dal Regno, spinto anco dalla strettezza del vivere, in quella stagione, si dispone a venirvi prontamente, ma quest'anno essendosi dato principio all'armar del mese di maggio mentre cadauno era intento al raccolto delle biave, et sollevato dall' angustia del vivere, si sono perciò vedute le difficoltà, et la disobediencia, alla quale si potria riparare di quà

χρόνο οἱ στρατολογικοὶ κατάλογοι. Στὸ ζήτημα αὐτὸ συμβάλλει, ἐκτὸς ἀπὸ τ' ἄλλα, καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ὑπαλλήλων. Γιὰ νὰ διορθωθεῖ μιὰ τέτλια ἀταξία κρίνω σκόπιμο νὰ δώσει ἡ Γ' αἰληρότητά Σας ἀπ' ἐδῶ διαταγὴ νὰ τακτοποιηθοῦν πρὶν ἀπ' ὅλα οἱ παλιοὶ στρατολογικοὶ κατάλογοι, γιὰ νὰ μὴ γίνουν στὸ μέλλον, μὲ τοὺς καταλόγους αὐτοὺς, τὰ σφάλματα ἐκεῖνα ποὺ παρατηρήθηκαν στὸ παρελθόν. Δεύτερο : στὸ ὅτι ὁ ἐξοπλισμὸς ἢ ἡ ἐγκατάστασις τῶν κατεργάροντων στοὺς πάγκους τῶν ἀρχίζει πολὺ ἀργά, παρ' ὅλο ποὺ ἄλλοτε ἦταν συνηθισμένο ν' ἀρχίζει τὴν ἡμέρα τῆς Παναγίας, στίς δυὸ τοῦ Φλεβάρη, ὁπότε ὁ χωρικός, ἀπὸ τὸ εἶνα μέρος δὲν ἔχει ἀποφασίσει ἂν πρέπει νὰ μείνει ἢ ἂν πρέπει νὰ φύγει ἀπὸ τὸ Βασίλειο καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο δὲν ἔχει νὰ ζήσει στὴν περίοδο ἐκείνη τῆς ἀνέχειας¹⁸ καὶ ἔτσι πρόθυμα μπορεῖ νὰ προσέλθει στὴ στρατολογία.

Τὸ χρόνο ὅμως αὐτὸ ἄρχισε ὁ ἐξοπλισμὸς τῶν κατέργων τὸ Μάη ὁπότε ὁ καθένας ἦταν ἀπασχολημένος μὲ τὴ συγκομιδὴ τῶν σιτηρῶν καὶ εἶχε ἀνακουφιστεῖ ἀπὸ τὴν ἀνέχεια τῶν τροφίμων καὶ γι' αὐτὸ παρουάστηκαν οἱ δυσκολίες καὶ ἡ ἀπειθαρχία. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ διορθωθεῖ ἀπὸ τώρα καὶ πέρα μὲ μιὰ διαταγὴ: νὰ καθίζουν στοὺς πάγκους τῶν οἱ

¹⁸⁾ Ἡ ἐποχὴ αὐτὴ τοῦ χρόνου ἀπὸ τὸ Φλεβάρη ὡς τὸν Ἀπριλομῆ ποὺ ἀρχίζει ἡ καινούρια σοδειά, ἡ ἄκρα καιρὸς ὅπως τῇ λέει ὁ λαὸς, εἶναι πραγματικὰ ἡ δυσκολότερη χρονικὴ περίοδος τοῦ ἀγρότη.

avanti con un ordine, che sia posto a banco a tempo debito ; così riceverebbe vantaggio non meno il suddito, che il servitio della Ser^{ta} V. ; poi che quando le Galee fossero armate in tempo, potrebbe valersene sicuramente, senza quell' incommodo, o pregiudizio, che la tardità suole causare in tutte le torbide occorrenze.

È necessario ancora, che sia rinovato l'ordine circa gli andiscari, poi che per alcuni pochi giorni, ch'io ho havuto il carico di V. Capo mi è occorso vederne intorno vinti fra il numero di settanta, ovvero ottanta galeotti descritti, nel che è molto ben noto

στρατολογούμενοι κατεργάροντες τὴν κατάλληλη ἐποχή¹⁹. Ἔτσι θὰ ἐξυπηρετηθεῖ καὶ ὁ ὑπῆκοος ὄχι λιγότερο ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία τῆς Γαληνότητάς Σας. Γιατί, ὅταν τὰ κάτεργα θὰ ἐπανδρώνονται ἔγκαιρα, ἀσφαλῶς θὰ εἶναι δυνατὴ ἡ χρησιμοποίησή τους καὶ δὲν θὰ παρατηρεῖται ἡ ἀταξία ἐκείνη καὶ ἡ ζημιὰ πὺν προξενεῖ ἡ καθυστέρηση σ' ὅλες τὶς ταραγμένες περιστάσεις²⁰.

12.—Οἱ Ἀντισκάροι.

Εἶναι ἐπίσης ἀνάγκη νὰ ἀναθεωρηθεῖ ἡ διαταγὴ σχετικὰ μὲ τοὺς ἀντισκάρους. Τὶς λίγες μέρες πὺν εἶχα ἀναλάβει τὴν ὑπηρεσία τοῦ Καπετάνιου τῆς Γαληνότητάς Σας μοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ παρατηρήσω ὅτι ἀπὸ τοὺς ἐβδομήντα ἢ τοὺς ογδόντα κατεργάροντες πὺν ἦταν γραμμένοι, οἱ εἴκοσι περίπου ἦταν ἀντισκάροι. Ἡ Γαληνότητά Σας γνωρίζ-

¹⁹) Ἀπὸ τότε ἔχει μείνει, φαίνεται, ἡ παροιμιώδης φράση : κάθε κατεργάσης σὺν πάγκο του !

²⁰) Τὸ κάτεργο (γαλέρα), πολεμικὸ πλοῖο τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, προωθοῦνταν μὲ δυὸ σειρὲς κουπιὰ κατὰ πάγκο. Ἀργότερα προστέθηκαν τρεῖς καὶ τέσσερις καὶ γι' αὐτὸ τὰ ἔλεγον triremi καὶ quattremeri. Μόνο στὸ τέλος τοῦ 16. αἰῶνα καθιερώθηκε τὸ ἐνιαῖο κουπί, 40 καὶ 50 ποδιῶν, πὺν τὸ τραβοῦσαν 4 ἢ καὶ 7 καὶ 8 κατεργάροντες. Τὸ κάτεργο εἶχαν ἓνα ἄλμπουργο πὺν τὸ κατέβαζαν ὅσο διαρκοῦσε ἡ μάχη. Στὴ μέση τοῦ κάτεργου ὑψωνόταν τὸ castrum, ὁ πύργος, πὺν τὸν φύλασσαν οἱ frombolieri καὶ οἱ balestrieri. Γύρω στὰ πλευρὰ του ἦταν ἡ impravesata, καμωμένη ἀπὸ θώρακες πέτινους γιὰ νὰ προστατεύεται ἀπὸ τὸ fuoco greco, τὸ ἵγρον πῦρ τῶν Βυζαντινῶν. Στὴν πρῶρα εἶχαν πέτρες πὺν τὶς ἐξακόντιζαν οἱ frombolieri μὲ σφεντόνες, καταπέλτες καὶ ἄλλα μηχανήματα. Στὴν popa εἶχαν δυὸ μεγάλα πλευρικά κουπιὰ, πὺν χρησίμευαν γιὰ πηδάλιο. Βλ. P. M o l m e n t i, La storia di Venezia nella vita privata, Pergamo 1910, τόμ. Α, σ. 209 κ.εξ.

a V. Serà, quanto pregiudizio apportì al publico per infiniti rispetti così dannosa introductione.

Nel recinto delle Muraglie della Città, sono alcuni luochi, per li quali vi si può entrare, et uscire senza incommodo in ogni tempo; Per riparar al danno, che potrebbe in qualche accidente nascere da tanta imperfettione, fa bisogno, che quella parte sia serata compitamente, et quanto prima sarà possibile farlo; tanto sarà per sempre di molto vantaggio publico.

Dall' Illmo sigr' Prouv G(e)n(er)al Moro fu per colletta raccolto fra quei Nobili buona summa di danaro per fabricar cisterne da conservar l'aqua per compito comodo della Città; Hora è parso di far certi pozzi nella fossa della Muraglia vecchia

ζει καλὰ πόση ζημιὰ μπορεῖ νὰ φέρει στὸ Δημόσιο, γιὰ πολλοὺς λόγους, ἔνα τέτιο ἐπιζήμιο σύστημα²¹.

13.—Τὰ τεῖχη.

Στὸν περίβολο τῶν τειχῶν τοῦ Χάντακα εἶναι μερικά σημεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα μπορεῖ κανένας νὰ μπεῖ καὶ νὰ βγεῖ ἀνενόχλητα σ' ὅποια ὥρα θέλει. Γιὰ νὰ ἀποφύγομε τὸν κίνδυνο ποὺ μπορεῖ νὰ παρουσιαστεῖ σὲ δύσκολες στιγμὲς ἀπὸ τὰ μεσοτελειωμένα αὐτὰ τεῖχη εἶναι ἀνάγκη νὰ κλείσει ὁλοκληρωτικὰ ἢ πλευρὰ ἐκείνη τοῦ τεύχους. Ὅσο πιὸ γρήγορα μπορεῖ νὰ γίνει αὐτὸ τόσο περισσότερο θὰ ἐξυπηρετηθεῖ τὸ Δημόσιο²².

14.—Ἡ ὑδρευσί.

Ἀπὸ τὸν ἐκλαμπρότατο Γενικὸ Προβλεπτὴ κ. Μόρο²³ μαζεύτηκε μὲ ἔρανο ἀπὸ τοὺς ἐκεῖ εὐγενεῖς ἔνα σεβαστὸ ποσὸ χρημάτων, γιὰ νὰ γίνουν δεξαμενὲς τοῦ νεροῦ, καὶ ἔτσι νὰ ἐξυπηρετοῦνται καλύτερα οἱ ἀνάγκες τῆς πόλης. Τώρα κράτησε ἡ σκέψη νὰ γίνουν κάτι πηγὰδια στὴν

²¹) Ἀντισκάρσι λέγονταν ἐκεῖνοι ποὺ προσφέρονταν μὲ ἀμοιβὴ νὰ πᾶν στὰ κάτεργα γιὰ λογαριασμὸ ἐκείνων ποὺ εἶχαν υποχρέωση νὰ ὑπηρετήσουν σ' αὐτά. Βλ. καὶ Σ. Θ ε ο τ ό κ η, Ἡμερολόγιον Μεγάλης Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1933, σ. 330.

²²) Παρὰ τίς συστάσεις τοῦ Βενιέρ τὸ τμήμα ἀπὸ τὴν Πύλη τοῦ Δερματᾶ μέχρι τὸ Φρούριο τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέα ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι «ἀνοιχτὸ σχεδὸν ὁλωσδιόλου καὶ ὁ καθένας μποροῦσε νὰ μπαίνει καὶ νὰ βγαίνει ὅποταν ἤθελε.» Βλ. Σ π α ν ἁ κ η, ὁ.π. τ. II, σ. 26, 27.

²³) Τὴν ἐκθεσὶ τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτῆ Benetto Moro τοῦ 1602, ὅπου ἀναφέρονται πληροφορίες καὶ γιὰ τίς δεξαμενὲς αὐτές, θὰ δημοσιεύσω στὸν IV τόμο τῶν Μνημείων τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας.

all'incontro del quartiere di san Zorzi con sponde, et sabione da ridursi le aque fangose, che collano dalle strade; et fin quà l'opera si trova in un passo in circa d'altezza, ma in forma tale, che vi si può proseguir anco, et, accomodarla a uso di cisterna, quando paresse alla Ser^{ta} V.; Questo dico per l'opinione, che hò, che li Pozzi non siano per fare molto buona riuscita; essendose ne veduta l'esperienza in altri fabricati nella Città, che hora sono affatto inutili: Considerò in oltre l'Ingegniero Fabarini, che per la frequenza dell'immonditie in essi sabioni, haverebbe bisognato mutarli ogni tre, o quattro anni con interesse di molta spesa; intendendo perciò, che fossero erette le Cisterne, alle quali potriano inviarsi aque nette, et in abbondanza, parte dalli alloggiamenti Foscari, et parte dalli fontichi pubblici, che sono spaciosissimi.

In questa materia tanto importante dell'aque, aggiungerò

τάφρο τοῦ Παλιῶν Τείχους, ἀπέναντι στοὺς στρατῶνες τοῦ Ἀγ. Γεωργίου²⁴ μὲ χεῖλη καὶ χοντρὴ ἄμμο, γιὰ νὰ μαζεῦονται ἐκεῖ τὰ λασπόνερα πὺν τρέχουν στοὺς δρόμους. Τώρα τὸ ἔργο ἔχει ψηλώσει ἕνα βῆμα περίπου, μὰ σὲ σημειῶ πὺν νὰ μπορεῖ νὰ συνεχιστεῖ καὶ νὰ διασκευαστεῖ σὲ δεξαμενὴ, ὅταν εὐαρεστηθεῖ ἡ Γαληνότητά Σας. Τοῦτο ἀναφέρω γιατί ἔχω τὴ γνώμη πὺς τὰ πηγὰδια δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχουν καλὴ ἐπιτυχία, ὅπως μᾶς δίδαξε ἡ πείρα σὲ ἄλλα παρόμοια ἔργα στὴν πόλη, πὺν σήμερα εἶναι ὁλότελα ἄχρηστα. Παρατήρησε ἐπίσης ὁ μηχανικὸς Φαμπαρίνι πὺς ὁ ἄμμος ἐκεῖνος θὰ γεμίζει συχνὰ ἀπὸ ἀκαθαρσίες καὶ θὰ χρειάζεται ν' ἀλλάσσει κάθε τρία ἢ τέσσερα χρόνια, πρᾶγμα πὺν θὰ ἀπαιτήσσει πολλὰ ἔξοδα. Νομίζω, λοιπόν, πὺς ἂν γίνουν δεξαμενές μπορεῖ νὰ διοχετευτεῖ σ' αὐτὲς τὸ καθαρὸ καὶ ἄφθονο νερό, ἄλλο ἀπὸ τοὺς στρατῶνες Φοσκαρίνι καὶ ἄλλο ἀπὸ τὸ Φούντικο, οἰκοδομήματα πὺν ἔχουν μεγάλη ἔκταση.

Σχετικὰ μὲ τὸ σοβαρότατο αὐτὸ ζήτημα τοῦ νεροῦ θὰ ἀναφέρω

²⁴) Πρόκειται γιὰ τὶς δεξαμενές πὺν βρέθηκαν τελευταῖα γεμάτες νερό, ὅταν κτιζόταν ἡ οἰκοδομὴ Ζουράρη (Κάντια Πάλας). Τὴν κατασκευὴ τῶν δεξαμενῶν αὐτῶν ἀποφάσισε ἀρχικὰ ὁ Γενικὸς Προβλεπτής Ben. Moro τὸ 1602 (βλ. ἐκθεσὶ τοῦ στό: Σ π α ν ἄ κ η, Μνημεῖα κλπ. τ. IV (ἀνέκδοτος). Ὅπως μᾶς πληροφοροῦν τώρα, ὁ Βενιέρ ἐγίνε δεύτερη σκέψη, νὰ γίνουν ξεροπήγαδα καὶ ὄχι δεξαμενές, τοῦ τύπου ἐκείνου πὺν εἶναι καὶ σήμερο σὲ χρῆση στὴν ἐπαρχία Μεραμπέλου. Τὰ ξεροπήγαδα αὐτὰ γεμίζουν τὸ χειμῶνα νερό ἀπὸ κεῖνο πὺν τρέχει στοὺς δρόμους.

all'Ecc^{te} VV. che passando un aquedotto nella Città in luogo detto San Salvador; et di là alla Lozetta, fu tirata anco al Porto per commodo delle Galee et Vasselli ma per che di giorno l'acqua di San Salvatore, et della Lozzetta viene levata dal Popolo, assai poca quantità se ne riduce al Porto; onde vi manca quel benef- filio, che hebbero per fine li rappresentanti della Sertà V.;

Parmi che sarebbe in ciò sicuro, et utile rimedio, et di po- chissima spesa, che all'acqua del Porto fosse costruito un vaso ca- pace, il quale ricevendo quell'acqua, che vi concorre la notte senza impedimento, che per non esservi dove ridurla, conviene andar a male, sollevarebbe copiosamente dall' incommodo, et dal bisogno.

Il Castello, che è posto alla bocca del Porto, et dalla dili- genza di Magistrati fu fatto accomodare da non picciol danno, doverebbe anco esser munito continuamente da grosso riparo di sassi; et pure dall'accommodamento in quà non solo vi se è con- dotto, ma è stata levata la scala, che perciò si adoperava;

ἀκόμη στίς ἐξοχότητές σας οὐτι, ἕνα ὑδραγωγεῖο τῆς πόλης περὶ ἀπὸ μιὰ τοποθεσία πὺν λέγεται Ἁγιος Σαλβαντόρ καὶ ἀπ' ἐκεῖ πηγαίνει στὴ Λότζα. Τὸ ὑδραγωγεῖο αὐτὸ ἐπεχιάθηκε καὶ ὥς τὸ λιμάνι, γιὰ νὰ ἐξυπηρετοῦνται οἱ γαλέρες. Τὴν ἡμέρα ὅμως ἐλάχιστη ποσότητα φτάνει ὥς τὸ λιμάνι, γιὰ τὶς ὥρες ἐκεῖνες ὑδρεύεται ὁ λαὸς ἀπὸ τὶς κρηνες τοῦ Ἁγ. Σαλβαντόρ καὶ τῆς Λότζας. Γι' αὐτὸ δὲν γίνεται ἡ ἐξυπηρε- τηση ἐκεῖνη πὺν θά' θελαν οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Γαληνότητάς Σας.

Πάνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα μοῦ φαίνεται πὺς θά' ταν ἀσφαλῆς καὶ ἀποτελεσματικὴ λύση, σχεδὸν ἀδάπανη, ἡ κατασκευὴ μιᾶς μεγάλης δεξαμενῆς στὸ λιμάνι γιὰ νὰ παίρνει τὸ νερὸ πὺν τρέχει ἀνενόχλητα τὴ νύχτα καὶ πὺν τῶρα ἀναγκαστικὰ χάνεται, γιὰ τὸ δὲν ὑπάρχει μέ- ρος ν' ἀποθηκεύεται. Ἡ δεξαμενὴ αὐτὴ θὰ ἐξυπηρετοῦσε τέλεια τὶς ἀνάγκες (τοῦ λιμανιοῦ)²⁵.

15.—Τὸ φρούριο τοῦ λιμανιοῦ.

Τὸ φρούριο πὺν βρίσκεται στὸ στόμιο τοῦ λιμανιοῦ καὶ πὺν ἐπι- διορθώθηκε ὅχι ἀπὸ μικρὴ ζημιὰ μὲ τὴ μεγάλη ἐπιμέλεια τῶν Ἀρ- χόντων, πρέπει νὰ προστατευτεῖ στὸ μέλλον μὲ ἕνα μεγάλο κυματοθραύ- στη. Ἀπὸ τὴν ἐπιδιόρθωση κ' ἐδῶ ὅχι μόνο ἔγινε ἡ ἐργασία αὐτὴ, μὰ καὶ ἡ σκάλα πὺν χρησιμοποιοῦνταν ἐκεῖ σηκώθηκε. Γι' αὐτό, γιὰ νὰ

²⁵) Λεπτομέρειες γιὰ τὴν ὑδρευση τοῦ Χάντακα στὴ Βενετοκρατία βλ. στὸ ΙΙ τόμο τῶν Μνημείων τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας, σ. 27 κ.ἑξ. καὶ στὴν ἀνέκδοτη μελέτη μου : Ἡ ὑδρευση τοῦ Χάντακα.

Onde affine, che quella parte, che è tanto esposta, all'impeto del Mare da Maestro Tramontana, restando in abbandono, non ritorni al stato di prima con tanto maggior facilità, quanto è stata accomodata di fresco, stimo grandemente necessario per tal causa qualche ordine della Sertà V.

Vi è nel medesimo Castello una cisterna di molta capacità, ma l'acqua che contiene è salmastra; ne si può saper sicuramente il difetto, d'ove proceda : Per certificarsi, consigliarei, che fosse fatta seccare ; perche se il danno fosse dalla parte bassa, potrebbe con facilità ripararsi ; se anco ve ne fosse, come vuole la maggior parte, dal spianzo del mare, che giunge di sopra via, potrassi in tal caso con una coperta di pietre cotte darli una pendenza, in modo che il mare venga immediato a passar in parte, che non apporti danno alla Cisterna, et così quella militia goderebbe il benefittio di acqua perfetta, et la Sertà V. resteria sol-

μὴν ξανάρθει στὴν πρώτη του κατάσταση τὸ φρούριο τοῦτο, πὺν εἶναι τόσο πολὺ ἐκτεθειμένο στὴν ὀρμὴ τῆς θάλασσας ἀπὸ τὰ βορειοδυτικά, ἂν ἐξακολουθῇ νὰ ᾔναι ἀφισμένο στὴν τύχη του—πρᾶγμα πὺν μορεῖ νὰ γίνῃ μὲ τόση μεγάλῃ εὐκολίᾳ μὲ ὅση ἐπιδιορθώθηκε τελευταία—θεωρῶ πολὺ ἀπαραίτητὴ κάποια διαταγὴ τῆς Γαληνότητάς Σας πάνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα²⁶.

Στὸ ἴδιο φρούριο εἶναι μιὰ δεξαμενὴ μεγάλῃς χωρητικότητος, μὰ τὸ νερὸ πὺν ἔχει εἶναι γλυφὸ καὶ δὲν μορεῖ κανένας νὰ μάθῃ ἀπὸ πὺν προέρχεται αὐτὸ τὸ ἐλάττωμα. Γιὰ νὰ ἐξακριβωθεῖ ἡ αἰτία θὰ συμβούλευα νὰ ἀδειάσει ἡ δεξαμενὴ καὶ νὰ στεγνώξῃ. Γιατὶ ἂν τὸ ἐλάττωμα εἶναι στὸ κάτω μέρος τῆς δεξαμενῆς θὰ μπορούσε νὰ διορθωθεῖ μὲ εὐκολία. Ἄν πάλι εἶναι, ὅπως νομίζουν οἱ πὺν πολλοί, ἀπὸ τὸ μέρος τῆς θάλασσας πὺν φτάνει ἀπὸ πάνω, θὰ μπορούσε, στὴν περίπτωση αὐτή, νὰ γίνῃ ἓνα κάλυμμα τῆς δεξαμενῆς μὲ τοῦβλα ψημένα, μὲ κάποια κλίση γιὰ νὰ χύνεται ἀμέσως ἡ θάλασσα, ὥστε νὰ μὴν κάνει ζημιὰ στὴ δεξαμενὴ. Ἔτσι οἱ στρατιῶτες πὺν μένουν ἐκεῖ θὰ ἔχαν

²⁶⁾ Ὁ Provveditor General Benetto Moro ἀναφέρει στὴν Ἐκθεσὶ του (1602) ὅτι : ὅταν ἔφτασε στὸ Χάντα α βρῆκε τὸ φρούριο τοῦ λιμανιοῦ ἑτοιμο νὰ καταρρεύσει ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ του, γιατί τὰ κύματα εἶχαν ὑποσκάψει τὰ θεμέλια του κι εἶχαν κάνει μέσα σ' αὐτὸ ἐπιφοβες σπηλιές. Γι αὐτὸ ἀναγκάστηκε νὰ τὸ ἐπισκευάσει ἀπὸ τὸ μέρος ἐκεῖνο κάνοντας ἓνα πρόβολο (porporella) γιὰ νὰ τὸ προστατέψῃ. Βλ. Σ. Σ π α ν ἄ κ η, Μνημεῖα κλπ. τ. IV (ἀνέκδοτος).

levata da continua spesa, che fa nel pagar l'acqua per uso di quel Clarmo Castellano, et delli soldati.

Aggrava continuamente l'interesse publico il cavamento, che si fa in quel Porto, et appena può avanciarsi, quello, che si va atterrandò alla giornata; poi che il prudentissimo ordine, che niun Vassello vi si potesse metter a Carena, par che da poco in quà venghi trasgresso affatto, il che come reputo degno di molta osservatione; così giudicherei a proposito, che esso ordine fosse rinnovato, con questo di più, che niun di quei rappresentanti possa andar a Capello se non haverà portato fede dal suo successore di non haver permesso metter a Carena Vasselli di niuna qualità dentro in quel Porto per tutto il corso del suo Reggimento.

στη διάθεσή τους καθαρό νερό καὶ ἡ Γαληνότητά Σας θὰ γλύτωρε ἀπὸ τὰ ἀδιάκοπα ἔξοδα πὺν κάνει γιὰ νὰ πληρώνει τὸ νερὸ πὺν χρειάζεται γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ ἐκλαμπρότατου Καστελάνου καὶ τῶν στρατιωτῶν²⁷.

16.—Τὸ λιμάνι.

Τὸ ἄδειασμα πὺν γίνεται στὸ λιμάνι αὐτὸ ζημιώνει συνέχεια τὸ Δημόσιο. Μόλις μπορεῖ ν' ἄδειάσει ἐκεῖνο πὺν γεμίζει ἀπὸ μέρα σὲ μέρα· γιὰτὶ ἡ σοφότατη διαταγὴ νὰ μὴ δεξαμενίζεται ἐκεῖ κανένα πλοῖο, φαίνεται πὺς τώρα τελευταῖα δὲν τηρεῖται καθόλου, ἐνῶ, κατὰ τὴ γνώμη μου, πρέπει νὰ τηρεῖται αὐστηρότατα. Γι' αὐτὸ νομίζω πὺς ἡ διαταγὴ αὕτη πρέπει ν' ἀνανεωθεί καὶ νὰ προστεθεῖ ἀκόμα ὅτι: κανένας ἀπὸ τοὺς ἀντιπρόσωπους ἐκείνους δὲν θὰ μπορεῖ νὰ θεωρεῖται πὺς διοίκησε καλὰ, ἂν δὲν φέρει βεβαίωση ἀπὸ τὸ διάδοχό του ὅτι δὲν ἔδωκε ἄδεια νὰ δεξαμενιστοῦν σ' αὐτὸ τὸ λιμάνι κάθε λογῆς πλοῖα, ὅσον καιρὸ διαρκοῦσε ἡ διοίκησή του²⁸.

²⁷) Καὶ ὁ Filippo Pasqualigo, capitano di Candia et Provveditor della Canea συνιστοῦσε τὸ 1594 νὰ διασκευαστεῖ καὶ νὰ ἐπιδιορθωθεῖ ἡ δεξαμενὴ τοῦ Φρουρίου τοῦ Χάντακα. Βλ. Σ. Σ π α ν ά κ η, ὅ.π. τ. III, (ἀνέκδοτος).

²⁸) Τὸ σπουδαιότερο λιμάνι τῆς Κρήτης τὸν καιρὸ τῆς Βενετοκρατίας ἦταν τοῦ Χάντακα, ὅχι μόνο ἀπὸ στρατιωτικὴ μὰ κυρίως ἀπὸ ἐμπορικὴ ἄποψη, γιὰ τὶ ἀπ' ἐδῶ φεύγαν τὰ περισσότερα κρητικὰ προϊόντα γιὰ τὴ Βενετία καὶ ἐδῶ γινόταν τὸ πιὸ σπουδαῖο διαμετακομιστικὸ ἐμπόριο μὲ τὴν Ἀνατολή. Γι' αὐτὸ διδόταν καὶ ἰδιαίτερη προσοχὴ στὴ συντήρησή του. Οἱ γνωστὲς ἀγριεὶς τρικυμίες τῆς κρητικῆς θάλασσας συσώρρευαν πολλὰς φορὲς στὸ στόμιο τοῦ λιμανιοῦ αὐτοῦ βουνὰ ἀπὸ ἄμμο, πρὺ ἀπόφρασσε σχεδὸν τὴν εἴσοδο στὰ πλοῖα καὶ ἀναγκά-

Il Ministerio di quella Camera, che prima era essercitato da più persone, hora è ridotto in tre, et posso dire in una solla, nella quale stando tutta via appoggiato un manegio di così importante scrittura, vengono a colarvi indebitamente non meno li carichi, che le uttilità, che spettano, et si dovrebbero a molti, onde trattandossi del publico interesse poi che in tanto multiplice negotio, difficilmente si puo connoscere se vi fosse herore, o mancomento; non voglio restar di ricordare che stimerei grandemente utile, che sia commesso l'essecutione de gl'ordini per li quali vi-

17.—Οἱ οἰκονομικὲς ὑπηρεσίαις.

Ἡ ὑπηρεσία τοῦ Δημοσίου Ταμείου, ποὺ πρὶν γινόταν ἀπὸ περισσότερα πρόσωπα, τώρα ἔχει πέσει σὲ τρία καὶ μάλιστα μπορῶ νὰ πῶ σὲ ἓνα μόνο. Στὸ πρόσωπο αὐτὸ ποὺ στηρίζεται ἡ διεκπεραίωση μιᾶς τόσο σπουδαίας γραφικῆς δουλειᾶς ἔρχονται νὰ κατασταλάξουν, ἐνῶ δὲν ἔπρεπε, ὅχι μόνο οἱ φροντίδες μὰ καὶ οἱ ὠφέλειες ποὺ ἔχει αὐτὴ ἡ ὑπηρεσία καὶ ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ μοιράζονται σὲ περισσότερα πρόσωπα. Ἐπειδὴ πρόκειται λοιπὸν γιὰ τὸ δημόσιο συμφέρο καὶ ἐπειδὴ σὲ τόσο πολὺπλοκη ὑπηρεσία δύσκολα θὰ μποροῦσε νὰ ἐξακριβωθεῖ ἂν ὑπάρχει λάθος ἢ παραλείψη, δὲν παραλείπω νὰ ἀναφέρω, πὺς κρῖνω ὠφελιμώτατο νὰ δοθεῖ ἐντολὴ νὰ ἰσχύσουν οἱ διαταγές, ποὺ ἀπαγορεύουν

κάχονταν νὰ πηγαίνουν στὸ λιμάνι τῶν Φρασιῶν πρὸς τὴ Ρογδιὰ γιὰ νὰ φορτώνουν καὶ νὰ ξεφορτώνουν ἐκεῖ τίς πρᾶματιες των ἢ νὰ κάνουν ἀβαρίες ν' ἀλαφρώσουν, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ μποῦν στὸ λιμάνι τοῦ Χάντακα. (βλ. Σ π α ν ἄ κ η, ὁ. π., τ. I, σ. 178).

Καὶ ὁ Γενικὸς Προβλεπτής Ben. Moro ἀσχολήθηκε μὲ τὸ ἄδειασμα τοῦ λιμανιοῦ τοῦ Χάντακα καὶ ἀναφέρει στὴν ἐκθεσὴ του: «Candia ha il suo porto, capace di numerosa banda di galee, et altri vasselli grossi hora specialmente che per la escavatione in mio tempo fattagli, et che si va pur continuando presta loro quella commodità di potervi sorgere che ha vera gi à q u a s i a f f a t t o p e r d u t a». Βλ. Σ π α ν ἄ κ η, ὁ. π., τ. IV (ἀνέκδοτος).

Γιὰ αὐτὸ, τὸ βᾶθεμα τοῦ λιμανιοῦ τοῦ Χάντακα ἀπασχολοῦσε πάντα ὅλους τοὺς Βενετοὺς ἄρχοντες καί, ὅπως λέγει καὶ ὁ Βενιέρ, τὸ Κράτος ἀναγκάζόταν νὰ πληρώνει διαρκῶς ἔξοδα γιὰ τὸ ἄδειασμά του. Γιὰ ν' ἀντιμετωπίσει τὰ ἔξοδα αὐτὰ ἡ Κυβέρνηση τὸ 1363 ἔβγαλε διαταγὴ νὰ δαπανηθοῦν 3000 ὑπερπυρα ποὺ θὰ καταβάλλονταν τὰ μισὰ ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς ἄποικους καὶ τὰ ἄλλα μισὰ ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους καὶ τοὺς Ἑβραίους τοῦ Χάντακα. Ἡ φορολογία αὐτὴ θεωρήθηκε ἀδίκη ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς ἄποικους καὶ ἔγινε μιὰ ἀπὸ τίς ἀφορμές γιὰ νὰ κηρύξουν ἐπανάσταση ἐνάντια στὴ Μητρόπολη, τὴ γνωστὴ ἐπανάσταση τῆς Δημοκρατίας τοῦ Αγίου Τίτου, ποὺ εἶχε τόσο τραγικὸ τέλος γιὰ τοὺς ἐπαναστάτες. Βλ. καὶ Στ. Σ α ν θ ο υ δ ῖ δ ῆ, Ἡ Ἑνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν, Ἀθήναι 1939, σ. 86.

ene prohibito, che nelle Camere, niuno sia chi si voglia, possa godere, ne essercitare più d'un solo offitio, o come principale, o come sostituto, sotto quelle pene, che paressero alla Sertà V.

Intorno il negotio de quattrini, già che l' Ecc^{ze} V V. vi hanno fatto deliberatione et commessa la loro volontà all' Illmo Sigr Provr G(e)n(er)ale di quel Regno, a me cessa l'occasione di dir altro, se non che mi pare impossibile, che quei poveri sudditi, che sin quà sotto la sicurtà della fede publica confirmata loro con il novo impronto sopra li quattrini, hanno convenuto ricevere quella monetta astretti anco dall'autorità di tanti proclami, possono hora con sottisfattione accommodarsi all'aggravio della perdita del terzo, interesse, che al fine torna in danno del povero miserabile, e del publico solamente, per le ragioni, che mi offero di esprimer sempre, che sarà di gusto all' Ecc^{ze} V V.

οιὸς ὑπαλλήλους τοῦ Δημόσιου Ταμείου νὰ ἐκτελοῦν ἄλλες ὑπηρεσίες ἢ νὰ μισθοδοτοῦνται ἀπ' αὐτὲς παρὰ μόνο μιά, εἴτε σὰν κύριο ἐπάγγελμα εἴτε σὰν ἀντικαταστάτες ἄλλων. Ἀντίθετα θὰ ὑπόκεινται στὶς ποινὲς ποὺ θὰ θεωροῦνταν σωστὲς ἀπὸ τὴ Γαληνότητά Σας ²⁹.

Γύρω ἀπὸ τὸ ζήτημα τῶν χρημάτων, τώρα, ποὺ οἱ ἐξοχότητές σας ἀποφάσισαν πᾶν σ' αὐτὸ καὶ παραχώρησαν τὴ δικαιοδοσία τους στὸν ἐκλαμπρότατο κ. Γενικὸ Προβλεπτὴ τοῦ Βασιλείου ἐκεῖνου, δὲν βγαίνει σὲ μένα λόγος νὰ πῶ τίποτε ἄλλο, παρὰ μόνο πὼς μοῦ φαίνεται ἀδύνατο, οἱ φτωχοὶ ἐκεῖνοι ὑπῆκοοι, ποὺ μέχρι σήμερα, κάτω ἀπὸ τὴν ἀσφάλεια τῆς δημόσιας πίστεως ποὺ τοὺς δίδεται μὲ τὴν καινούρια ἐπισήμανση πᾶν στὰ νομίσματα, συμφώνησαν νὰ δεχτοῦν τὴ μονέδα ἐκείνη, κι ἀναγκασόμενοι ἀπὸ τὶς τόσες διαταγές, μποροῦν τώρα νὰ δεχτοῦν μὲ ἱκανοποίηση τὴν ἐπιβάρυνση ποὺ θὰ ἔχουν, χάνοντας τὸ τρίτο κέρδος ποὺ στὸ τέλος καταντᾷ ζημιὰ μόνο σὲ βάρος τοῦ ἄθλιου φτωχοῦ καὶ τοῦ Δημόσιου, γιὰ τοὺς λόγους ἐκείνους ποὺ εἶμαι πάντα ἑτοιμος ν' ἀναφέρω, ὅταν θὰ τὸ θελήσουν οἱ ἐξοχότητές σας.

²⁹ Σχετικὰ μὲ τοὺς ὑπαλλήλους τῆς οἰκονομικῆς ὑπηρεσίας ὁ Φραγκ. Μοροζίνι ἀναφέρει στὴν ἔκθεσή του (1629) πὼς εἶναι δειλοί, ἀναποφάσιστοι καὶ πάντα διστάζουν νὰ δυσαρεστήσουν κανένα καὶ δὲν παύουν νὰ δίδουν ὑπομνίες πὼς στὸ κάθε τι ἔχουν κάποιο συμφέρο. Βλ. Σ π α ν ἄ κ η, ὅ.π., τ. II, σ. 68. Ἀνάλογα ἀναφέρει καὶ ὁ Zuan. Mocenigo τὸ 1589. Βλ. Σ π α ν ἄ κ η, ὅ.π. τ. I, σ. 113 κ.ἐξ.

Ὁ Β. Μορο (1602) βρῆκε καθυστερούμενα ἔσοδα τοῦ Δημόσιου Ταμείου Κρήτης 1,080.000 δουκάτα ἀπὸ ἀμέλεια τῶν ὑπαλλήλων. Βλ. Σ π α ν ἄ κ η, ὅ.π., τ. IV (ἀνέκδοτος).

Già ho considerato quanto spetta all'interesse della giustizia, al buon governo, et conservatione della Città, et di quelle del Regno, alla Militia, Cernide, Angarie, Cavallaria di feudati, et della Strathia, all'armar delle Galere, circa il ministerio di quella Camera, et sopra la Regulation delli quattrini, mi resta però insinuare alla Sertà V. quello che giudico di non poca importanza per li rispetti di quel Regno.

Vi capitano in ogni stagione, et ad'ogni capo dell'Isola dalla parte di Ostro, Galeoni armati di diversi Prencipi, et senza alcun riguardo sbarcano in terra a centenara, li quali restano anco nel Regno per qualche tempo, et captando gl'animi degl'Isolani, non meno col pagar loro ingordamente li rinfrescamenti, et robbe, che ricevono, quanto con altri segni di apparente benevolenza, per qualche fine non palese fin hora, tutto che quello camini sempre accompagnato da presupposito necessario, vengono a introdursi con famigliarità tanto intrinseca, che non solamente nasce da questo pregiudizio notabile al buon ordine della sanità, che per la memoria delle tribulationi passate, deve stimarsi so-

18.—Ἡ ἀσφάλεια τοῦ Βασιλείου.

Ὡς ἰώρα πραγματοποιήκα ὅτι ἀφορᾷ τὸ συμφέρο τῆς Δικαιοσύνης, τὴν καλὴ διοίκηση καὶ τὴ συντήρηση τῆς πόλης (τοῦ Χάντακα) καὶ τοῦ Βασιλείου, τὴ Μιλίτσια, τὶς Τσέρνιντε, τὶς Ἀγγαρεῖτε, τὸ φεουδαλικὸ ἱππικὸ καὶ τὸ μισθοφορικὸ, τὸν ἐξοπλισμὸ τῶν κατέργων, τὴν ὑπηρεσία τῶν οἰκονομικῶν καὶ τὸ διακανονισμὸ τῶν ρομισμάτων. Μοῦ μένει νὰ ἀναφέρω στὴ Γαληνότητά Σας αὐτὸ πὺν θεωρῶ ὅχι μικρῆς σημασίας γιὰ τὴν ἀσφάλεια τοῦ Βασιλείου ἐκείνου.

Ἐκεῖ φτάνουν σὲ κάθε ἐποχὴ καὶ σὲ κάθε ἄκρο τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὸ νότιο μέρος γαλιόνια ἐξοπλισμένα, πὺν ἀνήκουν σὲ διάφορους ἡγεμόνες καὶ χωρὶς καμιά προφύλαξη ἀποβιβάζονται κατὰ ἑκατοντάδες (ἄνθρωποι) πὺν παραμένουν στὸ Βασίλειο κάμποσο καιρὸ καί, κερδίζοντας τὶς ψυχὰς τῶν νησιωτῶν, ὅχι μόνον πληρώνοντάς τους πλουσιόπαροχα τὶς ἀναπαύσεις καὶ τὰ πράγματα πὺν παίρνουν, μὰ καὶ μὲ ἄλλα δείγματα φαινομενικῆς καλοσύνης, γιὰ κάποιο σκοπὸ πὺν δὲν εἶναι γνωστὸς μέχρι ἰώρα, παρ' ὅλο πὺν ὅλ' αὐτὰ συνοδεύονται πάντοτε ἀναγκαῖα προϋπόθεση, ἀποκτοῦν σιγὰ-σιγὰ τὴν ἐγκάρδια οἰκειότητα, πὺν ἀπὸ ὅχι μόνον δημιουργεῖται σοβαρὴ ζημιὰ στὴν ὑγεία πὺν βρίσκεται σὲ καλὴ κατάσταση καὶ πὺν πρέπει, ὥστερα ἀπὸ τὶς δοκιμασίες πὺν περὶ-

*pra ogni cosa, ma potrebbe ancora dar causa facilmente al sr Turco di qualche gelosia, col vedersi li Vasselli, et le genti nemi-
che al suo Imperio, favoriti, et nelli loci, et dalli sudditi della*

σαμε³⁰, γὰ ἐκτιμᾶται περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο πρᾶγμα, μὰ θὰ μπο-
ροῦσε ἀκόμη γὰ προκαλέσει στοὺς Τούρκους κάποια ὑποψία, βλέπον-
τας τὰ πλοῖα καὶ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ εἶναι ἐχθρικά ἀπέναντι στὴν
αὐτοκρατορία τους, γὰ περιθάλλονται στοὺς τόπους καὶ ἀπὸ τοὺς ὑπη-

³⁰⁾ Δὲν ξαίρω τί ἔχει ὑπόψει του ὁ Βενιέρ ἀναφέροντας τίς «δοκιμα-
σίες» αὐτές. Γεγονὸς ὅμως εἶναι πὼς στὰ χρόνια κείνα τρομερὲς ἐπιδημίες,
πανώγλα, χολέρα κλπ., ἔπεφταν καὶ στὴν Κρήτη καὶ ἐρήμωναν κυριολεκτικά
τὸν τόπο. Μιὰ τέτια πανώγλα, πρὸς ἔπαιστο στὸ Χάντακα στὰ 1592 περιγράφει
μὲ τὰ πρὸ σκοτεινὰ χρώματα ὁ τότε capitano di Candia Filippo Pasqualigo.
Ἀπ' αὐτὴ πέθαναν, σύμφωνα μὲ τὴν ἀπογραφὴ ποὺ ἔκανε ὁ ἴδιος ὁ Pasqua-
ligo :

1) στὸ Χάντακα :

ἄντρες	2.228
γυναῖκες	2.078
ἀρσενικά παιδιὰ	1.766
λατίνοι καλόγεροι καὶ παπάδες	50
στρατιῶτες	1.000
νόθοι, γυναῖκες καὶ σύζυγοι στρατιωτῶν	1.184
ἐβραῖοι, ἄντρες, γυναῖκες καὶ παιδιὰ	294
Σύνολο	8.600

2) στὰ χωριά : (δὲν κατονομάζονται)

ἄντρες	1.128
γυναῖκες	2.815
ἀρσενικά παιδιὰ	1.365
Σύνολο	5.308

Στὴν πόλη τοῦ Χάντακα ἔμειναν ζωντανοί, σύμφωνα μὲ ἄλλη ἀπογραφὴ
ποὺ ἔκανε ὁ ἴδιος Pasqualigo:

ἄντρες κάθε ἡλικίας	2.762
γυναῖκες	4.449
ἀρσενικά παιδιὰ μέχρι 15 χρονῶν	902
Σύνολο	8.133

Δηλαδή ἀπὸ τὸ συνολικὸ πληθυσμὸ τοῦ Χάντακα, ποὺ ἦταν—σύμφωνα μὲ
τίς παραπάνω ἀπογραφές—16.733 ψυχές πέθαναν περισσότεροι ἀπὸ τοὺς μι-
σοὺς ! Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἀπογραφὴ αὐτὴ ξαναγύρισε τὸ θανατικὸ καὶ πέθαναν
καὶ ἄλλοι πολλοί. Βλ. Σ π α ν ἄ κ η, ὁ.π., τ, III, (ἀνέχδοτος). Εἰς Κώδ. τοῦ
Ἑλλην. Σχολείου Σχοπέλου (φ. 417α καὶ φ. 417β) ἀναφέρεται χρονικὸ ποὺ
προέρχεται,—κατὰ παρατήρησιν τοῦ Κ. Ἀμαντιοῦ—ἐκ τῆς ἐν Κρήτῃ μονῆς τοῦ
Ἀγ. Ἀντωνίου τῶν Ἀπεζωνῶν, στὸ ὁποῖο περιγράφεται τὸ ἴδιο θανατικὸ ἐξί-
σου τραγικὰ:

Serà V., onde non essendo bene, che persone di così fatta qualità, dalle quali non si può attendere che effetti dannosi in ogni occasione, che loro si offerisse a proposito habbino ricetto dove hanno da esser aborite per causa anco delle Fortezze piccole; sarebbe però mia opinione, che tutti quelli, che smontassero nell'avenire dalli sudetti Galeoni o altri Vasselli, fossero dalli rappresentanti di quella giuriditione condannati cinque anni al remo con li ferri alli piedi, et che essa condanna apparisse fatta semplicemente dall' rappresentante per la vigilanza, che deve usare nel suo carico, più tosto che in virtù di espressa commissione della Serà V.,

κόους τῆς Γαληνότητάς Σας. Ἐπειδή, λοιπόν, δὲν εἶναι σωστό, ἀνθρώποι τέτιας ποιότητος, ἀπὸ τοὺς ὁποίους δὲν μπορεῖ νὰ περιμένει κανένας παρὰ ἀποτελέσματα ἐπιζήμια σὲ ὁποιαδήποτε περίπτωση, νὰ γίνονται δεκτοὶ ἐκεῖ, ὅπου πρέπει νὰ εἶναι ἀνεπιθύμητοι ἀκόμη καὶ ἐξ αἰτίας τῶν μικρῶν φρουρίων, νομίζω πὼς ὅλοι ἐκεῖνοι ποὺ θὰ ἀποβιβάζονταν στὸ μέλλον ἀπὸ τὰ παραπάνω γαλιόνια ἢ ἀπὸ ἄλλα πλοῖα, πρέπει νὰ καταδικάζονται ἀπὸ τοὺς ἀρμόδιους Ἀντιπρόσωπους σὲ πέντε χρόνια κουπὶ μὲ τὰ σίντερο στὰ πόδια. Ἡ ποινὴ αὐτὴ πρέπει νὰ φαίνεται πὼς ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸν ἀρμόδιο γιὰ τὴ φρούρηση τοῦ ρησιοῦ Ἀντιπρόσωπο, μᾶλλον σὰν ὑπηρεσία ποὺ ἀνήκει στὸν κύκλο τῆς δικαιοδοσίας του, παρὰ ἐν ὀνόματι ρητῆς ἐντολῆς τῆς Γαληνότητάς Σας.

Εἰς τοὺς ἀφ'ἑβ', χρόνος κατηραμένος, ἐγένετο μέγαν θανατικὸν ἀπὸ πανόκλα καὶ ἀπὸ καρμπά, πρᾶγμα ὁποῦ δὲν ἐφάνη ποτὲ εἰς τὴν Κορίνθον. Ἡ συμφορὰ αὕτη γέγονε εἰς τὸ Κάστρον καὶ εἰς καμπήσια χωρία. Τὰ Χανία καὶ τὸ Ρέθεμνος ἔμειναν ἄγευστα τοῦ κακοῦ τούτου. Ἐκράτει ὁ θάνατος οὗτος ἀπὸ ταῖς κ' τοῦ Μαγτίου... ἕως ὅλον τὸν Ἰούλιον. Ἐποθένασι τὴν ἡμέραν διακόσιοι καὶ περισσότεροι. Ἐρίχνασι τοὺς νεκροὺς ἀψάλτους καὶ ἀτίμως ὥσπερ τοὺς κύνας... ἔμειναν τὰ σπύτια ἔρημα, καὶ ὅποιος ἤθελεν ἔκλιπεν ἀφόβως.

Εἰς τὸν αὐτὸν χρόνον, εἰς τοὺς ἀφ'ἑβ', ἀφ' οὗ ἔπαυσε λιγάκι τὸ θανατικὸν ἀπὸ τὸν Ἰούλιον μῆνα, πάλιν δὲν ἔπαυεν ὁ θάνατος καθημερινὸν εἰς τὴν χώραν, δέκα δώδεκα κορμὰ τὴν ἡμέραν. Μὰ εἰς τὰ χωρία θάνατος πολὺς. Εἰς τόσον φοβούμενοι οἱ ἀφέντες μήπως καὶ ἀνάγκη πάλιν τὸ κακὸν ἀπὸ τὰ χωρία εἰς τὴν Χώραν, ἐκλείσαν ταῖς πόρταις τῆς Χώρας, καὶ ἀπόξω δὲν ἔμβαινε τινὰς μέσα, μήτε τινὰς νὰ ἔβγῃ ὅσω... Ἰερεῖς πολλοὶ ἀπέθανον, ἱατροί, ποβολάνοι πολλοί, πλοῦσιοι καὶ πένητες, εἰς νοῦμερον ἕως τριάκοντα χιλιάδες καὶ κάλλιον. Οἱ ἄρχοντες ἔμειναν ἀθῶοι τοῦ κακοῦ τούτου, διότις ἔφυγον ἀπὸ τὴν Χώραν καὶ ἐκρύπτοντο εἰς τὰ χωρία τως... » Βλ. Σπ. Λάμπρου, Βραχέα Χρονικά, στὸν Α' τόμο τῶν Μνημείων τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας (ἔκδοσις Ἀκαδημίας) Ἀθῆναι 1932, σ. 14, καὶ περιοδικὸ «Ἑλληνικά» τόμ. Δ', σ. 187 (historia della Peste nel Regno di Candia 1592).

alla quale poi in ogni caso sarebbe in pronto la scusa di non esserle ciò venuto prima all'orechie, et dipenderebbe sempre dal suo prudente beneplacito di gratificare quella intercessione, che le paresse degna della sua gratia, et coloro che venissero posti in Galea coll'esempio della pena, longa, o breve, quale si fosse, darebbono modo ad'altri di fuggire il sbarco, per schivare nell'istesso tempo l'incontro del danno proprio.

Per ultimo supplimento di quanto ho esposto, devo commendare grandemente all'Ecc^{te} V.V. la molta vigilanza, che ha usata a mio tempo il Clar^{mo} sigr Nicolò Balbi nel suo presente Reggimento di Settia, così nella continuatione di sicuri avisi, et nell'osservare da quella parte li Galeoni, et le loro genti, come nell'aver con la sua diligentia investigato la falsità, che commetevano nell'impronto dei quattrini alcuni Cingani nella sua giurisdizione, quali fatti ritenere furono anco di suo ordine inviati in Candia, dove secondo le loro colpe hanno portato il dovuto castigo, con acressimento di ripulattione di così fruttuoso rappresentante.

Questo è quanto nel corso del mio carico mi è successo di ve-

Ἔτοι ἔπειτα, σὲ ἐνδεχόμενη περίπτωσι, ἡ δικαιολογία θὰ εἶναι ἔτοιμη : ὅτι, δηλαδή, ἡ καταδίκη ἔγινε πρὶν νὰ μάθει τίποτε ἡ Γαληνότητά Σας. Ἔτοι θὰ ἐξαριόταν πάντα ἀπὸ τῆ συνετῆ ἔγκρισή Σας ἡ μεσολάβρησή Σας σ' αὐτὴ τὴν υπόθεσι, δίδοντας τὴ λύσι ἐκείνη ποὺ θὰ ἦταν ἄξια τῆς εὐμένειάς σας. Ἐκεῖνοι ποὺ θὰ ὀδηγούνταν στὸ κάτεργο γιὰ παραδειγματικὴ τιμωρία, εἴτε ἦταν μακροχρόνια εἴτε ὄχι, θὰ γινόταν παράδειγμα στοὺς ἄλλους γιὰ νὰ μὴν ἀποβιβαστοῦν, καὶ ἔτοι ν' ἀποφύγουν ν' ἀντιμετωπίσουν τὴν τιμωρία τους.

Σὰν τελευταῖο συμπλήρωμα στὰ ὅσα ἀνάφερα, ὀφείλω νὰ σημειώσω ἰδιαίτερα στὶς ἐξοχότητές σας τὴν ἐξαιρετικὴ ἐπιμέλεια ποὺ κατάβαλε στὴν περίοδο τῆς ὑπηρεσίας μου ὁ ἐκλαμπρότατος κ. Νικολὸ Μπάλμπι στὴ σημερινή του ὑπηρεσία τοῦ διοικητῆ τῆς Σητείας, ὅχι μόνον δίδοντάς μας συνέχεια ασφαλεῖς πληροφορίες γιὰ τὴν παρακολούθησι τῶν γαλιονιῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων τους σ' ἐκεῖνα τὰ μέρη μὰ καὶ ἀνακαλύπτοντας μὲ τὴν ἐπιμέλειά του τὴν παραχάραξη ποὺ ἔκαναν στὴ μάσκα τῶν νομισμάτων μερικοὶ τσιγγάνοι τῆς περιφέρειάς του, τοὺς ὁποίους συνέλαβε καὶ τοὺς ἔστειλε στὸ Χάντακα, ὅπου τιμωρήθηκαν, μὲ τὶς ἀνάλογες ποινὲς καὶ ἔτσι ἀνξήθηκε ἡ ἐκτίμησι τῶν τόσο δραστήριου ἀντιπρόσωπου.

Αὐτὰ εἶναι ἐκεῖνα ποὺ ἀντιλήφτηκα στὴ διάρκεια τῆς ὑπηρεσίας

dere; et di rappresentare alla Sertà V. la qual si degnerà supplire con il solito della sua benignità, dove nell'opera presente vi mancasse la debita perfettione, appagandossi della sincerità et prontezza del mio anemo, già consecrato, con la persona, Casa, figlioli, et insieme con ogni mio essere per tutte le occasioni di suo servitio. Gra. etc.

Fine

*della Relation de sr Dolfin Venier
ritornato di Duca di Candia
1610*

μον, τὰ ὅποια ἀναφέρω στὴ Γαληνότητά Σας καὶ ἃς εὐαρεσθῇτε νὰ συμπληρώσει μὲ τὴ συνηθισμένη καλωσύνη της ὅσα παρὰλειψα ἔγὼ νὰ ἀναφέρω μὲ τὴν ἀκριβεία ποὺ πρέπει καὶ ἃς ἀποζημιωθῇ μὲ τὴν εὐλικρίνεια καὶ τὴν προθυμία τῆς ψυχῆς μου, ποῦ, μαζὶ μὲ τὸ σῶμα, τὸ σπῖτι, τὰ παιδιὰ καὶ μὲ ὁλόκληρο τὸ εἶναι μου ἔχουν ἀριερωθῇ στὴν ὑπερησία της σὲ κάθε περιστάση.

Εὐχαριστῶ κλπ.

Τέλος

*τῆς Ἐκθεσης τοῦ κ. Ντολφὶν Βενιέρ
τέως Δούκα τῆς Κρήτης
1610*

ΣΤΕΡΓ. Γ. ΣΠΑΝΑΚΗΣ

ΠΑΛΙΝ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΤΕΙΧΩΝ ΤΟΥ ΧΑΝΔΑΚΟΣ

(Συμπλήρωμα εἰς «Κρητικά Χρονικά» Α', σσ. 239-248)

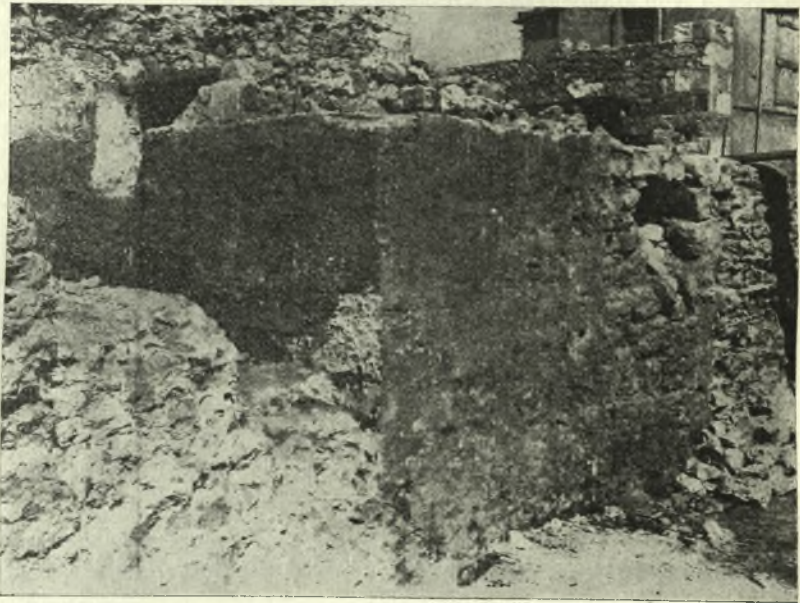
Λιὰ συντόμου μελέτης, δημοσιευθείσης εἰς τὸν Α' τόμον τῶν «Κρητικῶν Χρονικῶν», προσεπάθησα νὰ ἀποδείξω ὅτι ὁ Χάνδαξ κατὰ τὴν Β' Βυζαντινὴν Περίοδον δὲν παρέμεινεν ἄνευ τειχῶν καὶ ὅτι εἰς τμήματα τοῦ διασωθέντος ὅχι εἰς καλὴν κατάστασιν περιβόλου τῶν παλαιῶν τειχῶν τῆς πόλεως θὰ ἔδει νὰ ἀναγνωρίσωμεν λείψανα τῆς παλαιᾶς βυζαντινῆς τειχίσεως. Τὴν ἄποψιν ταύτην ἐστήριξα κυρίως εἰς παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τοῦ Κάστρου καὶ τῶν ἔξω αὐτοῦ, εἰς τὸ Ἐξώπορτον, ἀναπτυχθέντων παλαιῶν Βούργων μὲ τὰ ἐκκλησιδία των, ἰδρυθέντα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατὰ τὴν Β' Βυζαντινὴν Περίοδον, ἐπίσης εἰς τὰ παραδοθέντα ὀνόματα παλαιῶν ἐκκλησιῶν ἀποδεικνύοντα τὴν ὕπαρξιν τῶν τειχῶν, ὡς τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς Ἐξωτοίχου, τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Κοστομύρη (Παρατείχου), τῆς Παναγίας Πισωτειχώτισσας, τοῦ Ἀγ. Νικολάου στὴν Ὠραία Πορτα, τῆς Παναγίας Ὠραιοπυλίτισσας καὶ ἄλλων, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα συνοδεύονται μὲ τοὺς χαρακτηρισμοὺς «στὸ Κάστρο», «στὸ Ἐξώπορτο» ἢ «τοῦ Βούργου». Τὰ παραδοθέντα ὀνόματα τῶν παλαιολόγων πυλῶν, τὸ Ἐξώπορτον, ἡ Ὠραία Πύλη καὶ ἡ Παλαιὰ Πόρτα, ἐθεωρήθησαν ὡς συμμαρτυροῦντα εἰς τὴν ὑποστηριζομένην ἐκδοχὴν, τὴν ὁποίαν καθίστα ἔτι πιθανωτέραν ἡ παρατήρησις ὅτι οὔτε οἱ Γενουᾶται οὔτε οἱ Ἑνετοὶ θὰ ἦσαν εἰς θέσιν νὰ δημιουργήσουν τὸν ἤδη κατὰ τὸ ἔτος 1213 ὡς πλήρη μαρτυρούμενον περιβόλον, ἃν δὲν εἶχον προϋπάρξει τὰ βυζαντινὰ τεῖχη.

Λόγῳ τῆς κακῆς τῶν παλαιῶν τειχῶν διατηρήσεως δὲν ἠδυνήθην νὰ προσθέσω πρὸς στήριξιν τῆς ἀπόψεώς μου ἐπιχειρήματα ἀντλούμενα ἐκ τῆς ἐξετάσεως αὐτῶν τῶν σωζομένων λειψάνων καὶ κατέληγα:

«Τῶν τειχῶν τούτων θὰ ἠδύνατο ἐπομένως νὰ ἀναζητηθοῦν λείψανα εἰς τὸ μέχρις ἡμῶν διασωθὲν παλαιὸν τεῖχος τῆς πόλεως, ἰδίως κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν αὐτοῦ πλευράν, ὅπου αἱ ἀλληλοδιάδοχοι προσθῆκαι καὶ μεταποιήσεις δὲν τοῦ ἐξηφάνισαν τὴν ἀρχικὴν λίαν ἀρχαϊκὴν ὄψιν. Δυστυχῶς σήμερον σώζεται τῆς ἐσωτερικῆς ταύτης πλευρᾶς πολὺ μικρὸν τμήμα, ὥστε νὰ μὴν εἶναι δυνατόν νὰ μορφώσῃ τις ἀκριβῆ ἐπὶ τοῦ προκειμένου γνώμην».

Ἡ τύχη ἠθέλησε νὰ ἔλθῃ ἐπίκουρος ἐπὶ τοῦ οὐσιαστικοῦ τούτου σημείου καὶ κατὰ τρόπον μάλιστα ὅχι μόνον ἀπλῶς ἀποδεικτικὸν τῆς ὑποστηρικθείσης γενικῶς ἐκδοχῆς, ἀλλὰ καὶ διαφωτιστικὸν τοῦ ζητή-

ματος τῆς μορφῆς τῶν βυζαντινῶν τούτων τειχῶν. Ὀλίγους μόνον μῆνας μετὰ τὴν δημοσίευσιν τῆς μελέτης, τὴν ἀνοιξὶν τοῦ 1948, ὁ ἰδιώτης Κωνστ. Λιναρδάκης κάτοχος τμήματος τῶν τειχῶν, αὐθαίρετῶν ἤρχισε νὰ κατεδαφίξῃ αὐτὸ μὲ τὴν πρόθεσιν νὰ οἰκοδομήσῃ· εὐτυχῶς ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία ἐπενέβη ἐγκαίρως καὶ ἡ κατεδάφισις περιορίσθη μόνον εἰς ἐπουσιώδη ἀνώτερα τμήματα τοῦ τείχους. Κατὰ τὰς ἐργασίας ταύτας ἀπεκαλύφθη οὐσιαστικὸν τμήμα τοῦ παλαιοτάτου τείχους, εἰς τῶν πύργων δηλαδὴ τούτου μὲ τὸ συνεχόμενον

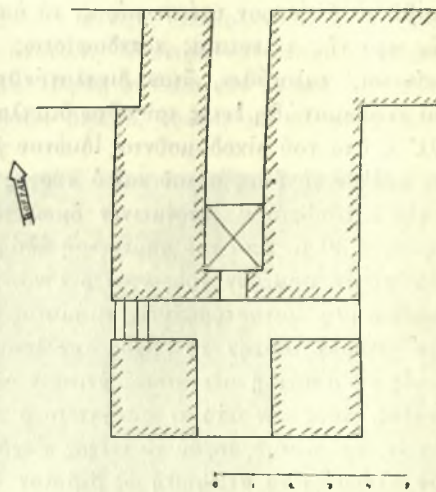
Εἰκ. 4. — Φωτογραφία τοῦ ἀποκαλυφθέντος βυζαντινοῦ πύργου πρὸ τῆς ἐπ' αὐτοῦ ἀνοικοδομήσεως οἰκίας.

προπέτασμα, τὸ ὁποῖον αὐτῶς πρὸ ἐτῶν εἶχε διαρρηχθῇ διὰ νὰ κατασκευασθῇ συνδετικὴ πρὸς τὴν κυρίαν ὁδικὴν ἀρτηρίαν ἀρόδος. Ὁ πύργος οὗτος, τοῦ ὁποίου παρέχω χαρακτηριστικὴν φωτογραφίαν, ληφθεῖσαν, ὀλίγον μετὰ τὴν ἀνεύρεσιν, ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς νοτίας πλευρᾶς, εἶχε καταστῇ τελείως ἀθέατος καὶ παρέμεινεν οὕτω ἄγνωστος ἀκόμη καὶ εἰς τὸν ὀξυδερκῇ μελετητὴν τῶν Ἑνετικῶν Μνημείων τῆς Κρήτης Giuseppe Gerola, διότι εἶχε περικαλυφθῇ διὰ τοῦ παλαιοῦ ἐνετικοῦ τείχους, οὕτως ὥστε μόνον ἡ βορεῖα τοῦτου πλευρά, ἡ εἰς εὐθείαν γραμμὴν συνδεομένη μὲ τὰ προπετάσματα (τὰ «διάμεσα δομήματα», κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Λέοντος Διακόνου), νὰ παραμείνη ὁρατὴ.

Ὁ ἀποκαλυφθεὶς πύργος εἶναι τετράγωνος, προεξέχων κατὰ 5.10 μ. τοῦ τείχους, πρὸς τὸ ὁποῖον συνάπτεται κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν αὐτοῦ, τὴν πρὸς τὴν τάφρον, πλευρᾶν. Τὸ πλάτος του εἶναι 6,5 μ., τὸ δὲ ὕψος του εἶναι ἀδύνατον σήμερον νὰ καθορισθῇ, ἀφοῦ ἔχει κατεδαφισθῇ τὸ ἀνώτερον τούτου μέρος, τὸ ὁποῖον ἄλλως δὲν διεσώζετο καλῶς πρὸ τῆς τελευταίας κατεδαφίσεως· ἡ καθαίρεσις εἶχεν ἀρχίσει, φαίνεται, παλαιόθεν, ὅταν διεπλατύνθη ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν τὸ τεῖχος καὶ ἐνεσωματώθη ἐντὸς τοῦ οὕτω διαπλατυνθέντος σώματος ὁ πύργος· ἀλλ' ἡ ἥπὸ τοῦ οἰκοδομοῦντος ἰδιώτου γενομένη κατεδάφισις ἐμέωσεν ἔτι μᾶλλον τὸ ὕψος αὐτοῦ καὶ ὁ πύργος μόλις διέφυγε τὴν ὀλοκληρωτικὴν κατεδάφισιν· παρέμεινεν ὅμως τὸ κύριον σῶμα αὐτοῦ μέχρις ὕψους 4,30 μ. ἀπὸ τοῦ σημερινοῦ ἐδάφους. Ἡ δυτικὴ αὐτοῦ πλευρὰ συνάπτεται σήμερον πρὸς νεωτερικὸν οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖον πρὸ ἐτῶν ὀικοδομήθη, καταστραφέντος τμήματος τοῦ συνεχομένου τείχους. Πρὸς τὴν πλευρᾶν ταύτην τὸ τεῖχος συνδέεται μὲ τὸν πύργον του χαλαρῶς, χωρὶς νὰ ἀποτελῇ μετ' αὐτοῦ ἐνιαῖον σῶμα· ἐσχημάτιζεν εἶδος παραστάδος, πρὸς τὴν ὁποίαν συνήπτετο ὁ πύργος, ἀγκιστρούμενος, οὕτως εἰπεῖν, ἐπ' αὐτοῦ, ἀφοῦ τὸ τεῖχος εἰσέδυνεν ὀλίγον ἐντὸς τοῦ σώματος του. Δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς βέβαιον ὅτι ὁ πύργος ὑπερεῖχε τοῦ τείχους ἐξ οὗ ἐπρόβαλλεν, ὥς τοῦτο εἶναι σύνηθες εἰς τὰ παλαιὰ βυζαντινὰ τεῖχη. Καίτοι τὸ πρὸς ἀνατολὰς προπέτασμα τοῦ τείχους ἔχει καταστραφῇ ἐν μέρει λόγῳ τοῦ διανοιγέντος ρήγματος, δύναται τις ἀκριβῶς νὰ διακρίνῃ τὸ πάχος τούτου, τὸ ὁποῖον μόλις φθάνει εἰς 2.50 μ. Ἡ κατασκευὴ τοῦ τείχους τούτου πᾶν ἄλλο εἶναι ἢ ἐπιμελής. Ἀπετελέσθη ἐξ ἀργολιθοδομῆς ἐκ μικρῶν καὶ μεγάλων λίθων, μὲ ἄφθονον ἄσβεστον καὶ ἀνάμειξιν τεμαχίων πλίνθων καὶ κεράμων, καὶ μόνον εἰς τὴν ἐξωτερικὴν καὶ ἐσωτερικὴν αὐτοῦ πλευρᾶν, κατὰ τὴν φαινομένην αὐτῶν ἐπιφάνειαν, ἐχρησιμοποιήθησαν λίθοι μεγαλύτεροι καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ξεστοί. Τὸ σύνολον παρέχει ὅψιν παλαιοῦ τείχους καὶ δυσκόλως καὶ ἐκ μόνου τούτου θὰ ἠδύνατο νὰ τὸ ἀποδώσῃ τις εἰς χρόνους μεταγενεστέρους τῆς Β' Βυζαντινῆς Περιόδου. Ὁ πύργος ἀντιθέτως εἶναι λίαν ἐπιμελεμένης κατασκευῆς· ἅπασαι αἱ πλευραὶ του ὀικοδομήθησαν μὲ ὡραίους πελεκητοὺς λίθους, ὅχι μεγάλους, σχηματίζοντας τελείας ἀκμὰς κατὰ τὰς ἔξω γωνίας· κατὰ τὴν ΝΑ ἀκμὴν διακρίνει τις γλυφὴν κατερχομένην καὶ σβεννυμένην εἰς ὕψος 2,80 μ. ἀπὸ τοῦ σημερινοῦ ἐπιπέδου τοῦ χώματος. Ἀναλόγως θὰ ἐσχηματίζετο καὶ ἡ μὴ ἐμφανὲς ΝΔ ἀκμὴ τοῦ πύργου.

Τὸ ἐσωτερικόν του ἐσχηματίζετο ἐν εἵδει διαδρόμου, ἔχοντος τὴν εἴσοδον ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τείχους καὶ προφανῶς ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου τῆς παρὰ τὸ τεῖχος ὁδοῦ· ὁ διάδρομος οὗτος, πλάτους

1,75, κατέληγεν εἰς μικρὸν θαλαμίσκον τοῦ αὐτοῦ πλάτους καὶ μήκους 1,75, σχηματιζόμενον εἰς ἐπίπεδον ὑψηλότερον (περίπου 1.70 μ.) ἄνω τοῦ δαπέδου τοῦ διαδρόμου, με ὀροφὴν θολωτὴν ἡμικυλινδρικήν (a botte) ἐκ ξεστῶν ἐπίσης λίθων· μικρὸν ἄνοιγμα ἢ παράθυρον, πλάτους 0,70 καὶ πάχους ἐπίσης 0.70 μ., ἐσηματίζετο εἰς τὸ βάθος εἰς ὕψος 0,60 ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ θαλαμίσκου. Ἡ χρησιμότης τοῦ παραθύρου τούτου ὥς σκοπιάς, ἀλλὰ καὶ σημείου σκοπεύσεως τοῦ ἀντιπάλου εἶναι φανερά. Οὔτε τὸ ὕψος θαλάμου, σωζομένου μέχρι 2.00 μ., οὔτε τοῦ παραθύρου του, διατηρουμένου εἰς ὕψος 1.30 μ., διασώζεται πλέον· ἀλλὰ τοῦ πρώτου δύναται νὰ καθορισθῇ ἀσφαλῶς λόγῳ τῆς θολώσεως ὡς ἀνερχόμενον εἰς 2.30-2.40 μ.¹⁾ τὸ παράθυρον

Εἰκ. 5. — Διάγραμμα κατόψεως τοῦ ἀποκαλυφθέντος πύργου τῶν βυζαντινῶν τειχῶν τοῦ Χάνδακος.

δὲν θὰ ἦτο ὑψηλότερον τοῦ 1.70 μ. Τὰ περιβάλλοντα τὸν διάδρομον καὶ τὸν θαλαμίσκον τοιχώματα τοῦ πύργου εἶναι ἰσοπαχῇ μετὰ τὰ διαμέσα δομήματα τοῦ τείχους, ἔχουν δηλαδὴ πάχος 2,50 μ.

Ὁ πύργος βεβαίως δὲν ἦτο ὁ μόνος τοῦ τείχους· παρὰ τὴν ριζικὴν ἀλλοίωσιν τὴν ὁποίαν ὑπέστη τὸ τμήμα τοῦτο ἐκ τῶν οἰκοδομῶν διακρίνονται σαφῶς περαιτέρω κάθετοι ἄρμοι καὶ ἀνοίγματα, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἀσφαλεῖς ἐνδείξεις ὑπάρξεως ἄλλων πύργων· ἡ πυκνότης ὁμῶς τούτων καὶ ἡ ἀκριβὴς μορφή δὲν δύναται νὰ καθορισθῇ ἀνευ ἐρεῦνης, ἐπὶ τοῦ παρόντος καθισταμένης ἀδυνάτου. Οἱ πύργοι πάντως θὰ ἦσαν κατὰ κανονικὰ διαστήματα καὶ ἐπομένως διαπίστωσης τῆς ἀκριβοῦς ἀποστάσεως μεταξὺ δύο πύργων θὰ ἠδύνατο νὰ βοηθηθῇ εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ ὅλου τείχους. Ἡ γενικὴ μορφή δὲν θὰ ἦτο πολὺ διάφορος ἐκείνης τὴν ὁποίαν βλέπομεν εἰς τὸ παλαιότερον διασωθὲν σχεδιάσμα τῆς πόλεως τὸ εἰκονογραφοῦν τὴν «*Descriptio Insulae Cretae*» τοῦ περιφήμου καταστάντος περιηγητοῦ Cristoforo Buondelmonti¹⁾: μίᾳ σειρᾷ πύργων τετραγώνων με γείσωμα διπλοῦν,

¹⁾ Βλ. ἐν Gerola, Monumenti Veneti nell'Isola di Creta, τ. σ. 8, fig. 1.

ἐπιστεφόμενον διὰ «χροσσῶν» (*merlae*), παρίσταται προβάλλουσα ἐκ τοῦ τείχους, τὸ ὁποῖον ἐπίσης ἔχει ἐπίστεψιν χροσσῶν. Εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Buondelmonti ἐσημειώθησαν 4 πύργοι μεταξὺ τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου, ὅπου τὸ τεῖχος κάμπτεται πρὸς βορρᾶν καὶ τῆς Porta Plateae, ὅπου βραδύτερον τὸ Voltone. Ἀλλὰ σχέδια τῆς ἐπομένης ἑκατονταετηρίδος δεικνύουν ὅτι οἱ πύργοι εἰς τὸ μῆμα τοῦτο ἦσαν περισσότεροι, τοῦλάχιστον ἑννέα. Εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Buondelmonti ἀπεικονίσθησαν οἱ πύργοι ὥς νὰ ἐπρόβαλλον πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς πόλεως· ἀλλὰ τοῦτο ὀφείλεται εἰς σχηματικὴν ἀτέλειαν τοῦ σχεδιαγράμματος.

Διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἀποκαλυφθέντος τμήματος τοῦ τείχους ἐλαχίστη ἀπομένει ἀμφιβολία. Ἡ ἐν γένει μορφή των καὶ ὁ τρόπος τῆς δομῆσώς των εἶναι παλαιότερος τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ἀλλὰ ἐπίσης διακρίνεται ἔντελως σαφῶς ἡ ἐνετικὴ διαπλάτυνσις τῶν τειχῶν δι' ἐπικάλυψιν τῶν πύργων καὶ κατασκευῆς νέου, συνεχοῦς καὶ ἄνευ ἐξεχόντων πύργων προπετάσματος. Ἡ ἀρχικὴ μορφή τῶν τειχῶν, τὰ ὁποῖα μετὰ πλήρους σχεδὸν βεβαιότητος δέον νὰ ἀποδοθοῦν εἰς τὴν β' βυζαντινὴν περίοδον, δὲν ἦτο πολὺ διάφορος ἐκείνης τὴν ὁποίαν παρέχουν τὰ τεῖχη τῆς Θεσσαλονίκης².

Οἱ πύργοι ἐκεῖ εἶναι τετραγωνικοί, μᾶλλον πλατεῖς, ὑψούμενοι ὅχι πολὺ ὑπὲρ τὰ τεῖχη καὶ μὲ ἐπιστέψεις χροσσῶν, ἄνευ γεισωμάτων· αἱ διευρυνόμεναι κεφαλαὶ τῶν πύργων μὲ τὰ γεισώματα, τὰς ὁποίας βλέπομεν εἰς τὸ σχέδιον Buondelmonti προῆλθον, φαίνεται, ἔξ ἐνετικῆς προσαρμογῆς τοῦ βυζαντινοῦ ὀχυρωματικοῦ ἔργου εἰς μορφήν συνήθη ἐν Ἑνετίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ³. Τοὺς τετραγώνους πύργους μὲ τὸ ἰσοδομικὸν τὸν σύστημα καὶ τὰ μικρὰ τοξοειδῆ παράθυρα βλέπομεν εἰς τὰ βυζαντινοῦ ρυθμοῦ μωσαϊκὰ τῆς Βασιλικῆς τοῦ Ἀγ. Μάρκου⁴.

Τὸ τεῖχος μὲ τοὺς τετραγώνους πύργους κατέληγε, πλησίον τῆς σημερινῆς πλατείας εἰς τὴν Ὁραϊὰν Πύλιν, τῆς ὁποίας ἡ ἀκριβὴς θέσις θὰ ἡδύνατο νὰ ὁρισθῇ καὶ βάσει τῶν σωζομένων λειψάνων καὶ βάσει τῆς θέσεως τῶν δύο ναῶν, τῆς Ὁραιοπυλίτισσας καὶ τοῦ «Ἀγ. Νικολάου εἰς τὴν Ὁραϊὰν Πύλιν». Ἐπειδὴ ἀποδεικνύεται ὅτι τὰ Γενουατικὰ καὶ Ἑνετικὰ τεῖχη ἀπετελέσθησαν δι' ἀπλῆς συμπληρώσεως καὶ ἀναπροσαρμογῆς τῶν βυζαντινῶν τειχῶν, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ χρησιμοποιήσῃ τις ἐπωφελῶς τὰ παλαιότερα ἑνετικὰ σχέδια διὰ τὸν καθορισμὸν τῆς ἀκριβεστερας θέσεως τῆς Ὁραϊᾶς Πύλης, ἥτις φαίνεται

²) Βλ. προχείρως Ch. Diehl, *Salonique*, Paris 1920, p. 36.

³) Περὶ πύργων μὲ τοιαύτην ἐπίστεψιν ἐν Molmenti, *Storia di Venezia*, I, p. 96.

⁴) Βλ. τὸ μωσαϊκὸν τοῦ «Πύργου τῆς Βαβέλ» ἐν Molmenti, *αὐτ.* σ. 94.

ήτο γνωστή και ως *Πελαϊά Πόρτα*⁶. Και τὸ μὲν σχέδιον τοῦ Buondelmonti οὐδὲν παρέχει λόγῳ τοῦ συνοπτικοῦ χαρακτῆρος του· εἰς τὰ σχέδια ὅμως τοῦ XVI αἰῶνος, τοῦ Ἀνωνύμου καὶ τὰ δύο τοῦ De Rossi τῶν ἐτῶν 1567 καὶ 1573, διακρίνομεν⁷ τὸ ἀνοιγμα τῆς Ὁραίας Πύλης εἰς τὸ σημεῖον ὅπου τὸ τεῖχος κάμπτεται πρὸς τὸν χώρον τοῦ Ἀγ. Φραγκίσκου· θὰ ἦτο δηλ. εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον ὅπου διέρχεται σήμερον ἡ ἐκ τῆς πλατείας ὁδὸς καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν τοῦ πλατάνου τῆς πλατείας. Τὰ μνημονευθέντα σχέδια εἶναι λίαν διδακτικά διὰ τὴν σπουδὴν τῆς ἐξελίξεως τῶν τειχῶν. Οἱ Ἑνετοὶ ἐχρησιμοποίησαν ἀρχικῶς αὐτὸ τὸ παλαιὸν βυζαντινὸν τεῖχος τὸ ὁποῖον εὗρον εἰς καλὴν σχετικῶς κατάστασιν διὰ τῶν ἐπισκευῶν τὰς ὁποίας ἀσφαλῶς ἔκαμαν εἰς αὐτὸ οἱ Γενουᾶται· ἀνύψωσαν περισσότερον τοὺς πυργίσκους καὶ ἐπέθεσαν τὴν εὐρυτέραν τοῦ κυρίου σώματος αὐτῶν ἐπίστεψιν, τὴν ὁποίαν βλέπομεν εἰς τὸ σχέδιον Buondelmonti· ἀσφαλῶς ἐξεβάθυναν ἐπίσης τὴν πρὸ τῶν τειχῶν τάφρον, ἡ ὁποία, καθὼς βλέπομεν εἰς τὸ ἀνώνυμον σχέδιον, δὲν εἶχε πανταχοῦ τὸ αὐτὸ πλάτος καὶ ὡς φαίνεται ἐνισχύετο δι' ἐπικουρικῶν πυργίσκων κατ' ἀραιὰ διαστήματα τοῦ ἐξωτερικοῦ πρानοῦς τῆς contra-scarpa. Δέν εἶναι εὐκόλον νὰ συναγάγῃ τις πότε κατὰ πρῶτον τὸ παλαιὸν τεῖχος διεπλατύνθη εἰς τὸ σημερινόν του πλάτος, καταχωσθέντων τελείως τῶν πύργων καὶ κατασκευασθέντος συνεχοῦς προπετάσματος τείχους μὲ ἐπικλινῆς τὸ κάτω τοῦ γεισώματος μέρος. Ἄν κρίνῃ τις ἀπὸ τὰ διασφῶζόμενα οἰκόσημα εἰς τὰ διάφορα αὐτοῦ τμήματα θὰ ἔδει νὰ συμπεράνῃ ὅτι τοῦτο ἐγένετο πολλὰ ἔτη μετὰ τὴν ἐνετικὴν ἐγκατάστασιν, μετὰ τῶν ἐτῶν 1475 καὶ 1490. Ὅμως τὰ τότε ἔργα φαίνονται μᾶλλον ὅτι ἐπεσκεύασαν ριζικῶς τὸ προϋπάρχον ὁμοίου τύπου τεῖχος, ἀφοῦ αἱ πηγαὶ τὰς ὁποίας διαθέτομεν⁸ οὐδαμοῦ ὁμιλοῦν περὶ ὁλοκληρωτικοῦ ἔργου κατὰ τὴν περίοδον αὐτήν. Τὰ δύο σχέδια τοῦ De Rossi παριστοῦν τὴν ἐσωτερικὴν γραμμὴν μὲ τοὺς πύργους καλυπτομένην μὲ τὸ προπέτασμα, τὸ ὁποῖον θὰ ἔδει νὰ ἐσημειοῦτο καὶ εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Ἀνωνύμου, ἀφοῦ εἰς τοῦτο ἀπεικονίζεται ὁ ἔξω περίβολος τῶν τειχῶν, ὅστις δὲν ὑπῆρχε πρὸ τοῦ 1500. Οἱ παλαιοὶ πυργίσκοι, ἔχοντες, ὡς ἐσημειώθη, εἴσοδον ἐκ τῆς πόλεως, καίτοι ἐνσωματωθέντες εἰς τὸ διαπλατυνθὲν τεῖχος καὶ καταστάντες οὕτω, κατὰ τὸ κάτω αὐτῶν τοῦλάχιστον μέρος ἀθάετοι ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς ἀποθήκαι πυρομαχικῶν, ὡς σημειοῦται εἰς τὸν ἕτερον τῶν χαρτῶν τοῦ De Rossi. Οἱ πυργίσκοι οὗτοι δέον νὰ μὴ συγχέωνται μετὰ τῶν κατόπιν ἐπὶ τοῦ τείχους καὶ παρὰ τὸ

⁶) Βλ. «Κρητ. Χρονικά», σὺν., σ. 245, 247 σημ. 28.

⁷) Βλ. Gerola, αὐτ., εἰκ. 49-51.

⁸) Πρβλ. Gerola, αὐτόθι, σ. 111.

ἔξω αὐτοῦ χεῖλος ἀνεγερθέντων, τῶν ὁποίων περιγραφὴν καὶ σχέδια παρέχει ὁ Gerola⁹. Οἱ τελευταῖοι οὗτοι ἦσαν μόνον 4 (εἰς τὸ σχέδιον Werdmüller σημειοῦνται μόνον 3) καὶ κατὰ τὴν κατασκευὴν των ἦσαν ἀρκετὰ ὅμοιοι μὲ τοὺς παλαιότερους, ἔχοντες ἐπιμήκη διάδρομον, ἀλλὰ θολούμενον ἄνω, καὶ παράθυρον μικρὸν προσιτὸν διὰ μικροῦ θαλαμίσκου. Ἐκ τούτων διασώζεται ἔτι εἷς, ὁ Gerola ὅμως ἐμελέτησε καὶ τοὺς τέσσαρας, ἀπεικόνισε δὲ καὶ ἓνα τούτων, μὲ τὴν πυραμιδικήν του στέγην⁹.

Ἡ γενομένη ἐξακριβώσις τῆς μορφῆς τοῦ βυζαντινοῦ τείχους ἀποκλείει πᾶσαν στενὴν συσχέτισιν τούτου μὲ τὸ ἀραβικὸν τεῖχος· τούτου, φαίνεται, μόνον τὴν τροχίαν ἠκολούθησεν, ἴσως ὅμως ἐχρησιμοποιήθησαν ἐν μέρει τὰ σκάμματα τῶν τάφρων καὶ τμήματα τῆς λιθίνης κρηπίδος. Πράγματι, ἐκτὸς τοῦ γεγονότος ὅτι τὰ ἀραβικὰ τεῖχη ἄνω τῆς λιθίνης κρηπίδος ἦσαν συμπεπιλημένα «ἐκ χοῶς καὶ τριχῶν αἰγείων καὶ θείων»¹⁰, ἦσαν πλάτους τοσοῦτου ὥστε «ἅμαξαι δύο ἐνπετώ· ἔχειν κατὰ τῶν ἐπάλξεων ἐναλλάξ διοδεύει περίδρομον», ἐνῶ τὸ ἀποκαλυφθὲν τεῖχος μόλις εἶναι 2.5 μ. πλάτους. Ἀλλὰ καὶ αἱ τάφροι τοῦ ἀραβικοῦ τείχους ἦσαν διπλαῖ καὶ βαθεῖαι.

Ἡ διαπλάτυνσις τοῦ τείχους ἐγένετο κατὰ τὸν ἀκόλουθον τρόπον· ἔξω τοῦ βυζαντινοῦ τείχους συνεσωρεύθη χῶμα συμπαγὲς καὶ πιλκτὸν καὶ συνεκρατήθη δι' ἐξωτερικῆς ἐπενδύσεως (προπετάσματος) ἐπικλινούς μέχρι τοῦ γειώματος καὶ ὀρθίας ἄνω τούτου· εἰς ὠρισμένην ἔκτασιν τοῦ τείχους, πρὸς τὸ τμήμα τὸ καταλήγον εἰς τὴν Ὠραϊὰν Πύλιν¹¹, κατεσκευάσθησαν, πρὶν ἢ γίνῃ ἡ ἐπίχωσις, μεταξὺ τῶν δύο λιθοδομῶν σειρὰ τόξων θολωτῶν, εἶδος ὑπογείων μὲ ἡμικυλινδρικὸν θόλον, τὰ ὁποῖα ἐβάσταζον ἄνω τὸ χῶμα καίτοι καὶ αὐτὰ ἐπληρώθησαν διὰ χῶματος, φύσεως δηλαδὴ ἀνακουφιστικῆς¹². ταῦτα, ἀποκαλυφθέντα ἐν μέρει διὰ διατηρήσεως τοῦ βυζαντινοῦ τείχους, χρησιμοποιοῦνται σήμερον ὑπὸ ἰδιωτῶν ὡς ἀποθήκη. Ἡ κατὰ τὸν ἀποκαλυφθέντα πύργον κατὰ τοὺς ἐνετικούς χρόνους διαμόρφωσις τοῦ τείχους, ἀποδεικνύει τὴν ἐπαναχρησιμοποίησιν τῶν πύργων κατὰ μίαν περίοδον κατὰ τὴν ὁποίαν δὲν εἶχον ἀκόμη ἀνοικοδομηθῇ οἱ ἐπὶ τοῦ τείχους πυργίσκοι· ἔμπροσθεν τοῦ πύργου, ἐκεῖ ὅπου ἦτο τὸ παράθυρον, κατεσκευάσθη,

⁹) Αὐτ. 125, εἰκ. 60.

⁹) Αὐτ., σ. 124, εἰκ. 59

¹⁰) Λέων Διάκονος, Ἱστορία C.S.H.B. vol. XXXII, Bonnae, 1828, σ. 11.

¹¹) Ὁπισθεν τοῦ σημερινοῦ Ξενοδοχείου «Κάντια Πάλλας».

¹²) Πρβλ. τὰς ἀνακουφιστικὰς εἰς μακρὰν σειρὰν στάμνους τῶν ροδιακῶν μεσαιωνικῶν δομῆσεων.

παραλλήλως πρὸς τὸ πρόπετασμα, διάδρομος εἰς χαμηλότερον επίπεδον τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῶν τειχῶν· ἐκ ταύτης κατήρχετο τις διὰ λαξευτῆς κλιμακίδος, τῆς ὁποίας ἀπεκαλύφθησαν αἱ τέσσαρες κατώτεραι βαθμίδες· ὁ εὐρισκόμενος ἐντὸς τοῦ διαδρόμου ἠδύνατο νὰ ἐπισκοπήσῃ τὴν περιοχὴν τῆς τάφρου διὰ μέσου ἀνοιγματος πλάτους 1,50 μ., διαμορφωθέντος εἰς τὴν ἔξω τοῦ διαδρόμου ἐπίχωσιν καὶ μειούμενον εἰς πλάτος καθ' ὅσον ἔβαινε πρὸς τὰ ἔξω· ἀνάλογος ἦτο ἡ διαμόρφωσις τοῦ παραθύρου τοῦ βυζαντινοῦ πύργου¹³.

Τὸ ἀποκαλυφθὲν τμήμα τοῦ πύργου κατωρθώθη νὰ διατηρηθῇ εἰς τὸ σύνολον τοῦ ἐπετράπη μόνον εἰς τὸν κατέχοντα ἰδιώτην ἢ ἐπ' αὐτοῦ οἰκοδόμησις οἰκίας, τοῦ πύργου ἀποτελέσαντος οὕτω τὴν κρηπίδα τῆς οἰκοδομῆς καὶ παραμείναντος σχεδὸν ἀθίκτου.

Εἰς τὴν περὶ τῶν βυζαντινῶν τειχῶν τοῦ Χάνδακος προγενεστέραν δημοσίευσίν μου ἐσημειώθη ἡ πιθανὴ θέσις τῆς μικρᾶς ἐκκλησίας Παναγίας τῆς Πισωτειχιώτισσας, ὅπισθεν τῆς νοτιανατολικῆς ἀπολήξεως τοῦ παλαιοῦ τείχους, καὶ ὑπεγραμμίσθη ἡ κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἀντίληψιν διὰ τῆς ἰδρύσεως τοῦ ἐκκλησιδίου ἐπιδιωχθεῖσα προστασία τῆς Θεομήτορος ἐπὶ τῶν τειχῶν, ὡς ἐπίσης ἡ ἐπὶ τῆς Ὁραίας Πύλης διὰ τῆς ἀφιερώσεως τοῦ γειτονικοῦ ἐκκλησιδίου τῆς Ὁραιοπυλίσσας. Ἡ γενομένη βάσει τῆς μεταγραφῆς τοῦ σχεδίου Werdmüller ἐν τόποις τοῦ ναοῦ τῆς Πισωτειχιώτισσας ἀπεδείχθη ἐπ' ἐσχάτων ὡς λίαν ἀκριβής· Εἰς ἐλαχίστην ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ καθορισθέντος χώρου καὶ ἔναντι τῆς Δ. θύρας τοῦ Μουσείου ἀπεκαλύφθησαν, κατὰ τὰς ἐργασίας ἀποχωματώσεως καὶ ἐξωραϊσμοῦ τῆς ἐκ χώματος ἐξάρσεως διὰ τοίχου ἀντιστηρίξεως, πλῆθος τεμαχίων τοιχογραφιῶν μὲ ἀγιογραφίας τοῦ ἐξαφανισθέντος πλέον ἐκκλησιδίου· κεφαλαὶ ἁγίων μὲ φωτοστέφανον εἰς τεμάχια καὶ τμήματαμορφῶν ἐνδεδυμένων τὰς γνωστὰς ἐξ ἄλλων τοιχογραφιῶν στολάς, τεμάχια πολλῶν ἐπιγραφῶν τύπου ὄχι, φαίνεται, μεταγενεστέρου τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ οἶκος τῆς Ὑπερμάχου Στρατηγοῦ ὑπῆρχεν ἤδη ἀπὸ τῆς ληγούσης βυζαντινῆς ἐποχῆς· θὰ ἦτο ἄλλως ἀδύνατος ἡ ἴδρυσις ὁρθοδόξου ἐκκλησιδίου πρὸς προστασίαν τῶν τειχῶν, καθ' οὓς χρόνους δεινοὶ ἄγῶνες συνήπτοντο μεταξὺ τῶν Ἑνετῶν καὶ τῶν ἀγερώχων Κρητῶν, τῶν ὁποίων ἐνδεχομένως ἐπιθέσεις τὰ ἀναπροσαρμοσθέντα τείχη θὰ ἔδει νὰ ἀποκρούσουν. Καὶ ἡ οὕτω βεβαιουμένη ὑπαρξίς τοῦ βυζαντινοῦ ἐκκλησιδίου ἀποδεικνύει τὴν ὑπαρξίν κατὰ τὴν Β' βυζαντινὴν περίοδον τοῦ περιβόλου τειχῶν, τοῦ ὁποίου τὴν μορφήν μᾶς κατέστησεν, ἐν μέρει ἔστω, γνωστὴν ὁ ἀποκαλυφθεὶς βυζαντινὸς πύργος μετὰ τοῦ συναπτομένου τείχους.

Ν. ΠΛΑΤΩΝ

¹³) Οὐδετέρᾳ τούτων ἀπεδόθη εἰς τὴν κάτωψιν ἐκ παραδρομῆς.